

Inhoudsopgave

Dankbetuiging	9
Bij de derde vermeerderde druk	10
DEEL I DE OPZET	
Ten geleide	11
HOOFDSTUK 1 EEN PRAKTIJKTHEORIE VAN BUURTPASTORAAT	13
1 Aanleiding en interesse	13
2 Een praktijktheorie	18
HOOFDSTUK 2 DE OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	25
1 Het voortraject	26
2 Het empirische onderzoek	31
3 Theoretisch onderzoek	42
4 Deze studie	45
DEEL II HET BUURTPASTORAAT	51
Ten geleide	51
HOOFDSTUK 1 DE VOORGESCHIEDENIS	53
1 De aanloop	53
2 Onderzoek en voorstel	53
3 Eerste ronde van discussies	54
4 Tweede ronde van discussies	55
5 Besluiten	56
6 Benoemingen	57
7 Inherente spanningen	58
HOOFDSTUK 2 EEN GLOBAAL BEELD VAN ZEVEN JAAR OUDE-WIJKENPASTORAAT	61
1 De gemeenschappelijke basis	61
2 Elk een eigen weg in de buurt	62
3 Overige activiteiten	64
HOOFDSTUK 3 HET BASISMODEL VAN WERKEN	67
1 De doelrichting	67
2 Ontplooide receptiviteit	68
3 Opruimen van beletselen	69
Tussentijdse recapitulatie	70
4 Reconstructie van het eerste handelingsmodel	70
5 De reflectie, doordenking, legitimatie	72
HOOFDSTUK 4 HET WERKMODEL VAN PASTOR BAS: VIRTUOSITEIT VAN DE HOOP	81
1 Eerste strategie van de hoop: referentie-wijziging	83

EEN THEORIE VAN DE PRESENTIE

2	Tweede strategie van de hoop: de inkadering	96
3	Derde strategie van de hoop: de professionele zelfverkleining	111
4	Vierde strategie van de hoop: de bekrachtiging	120
HOOFDSTUK 5 HET WERKMODEL VAN PASTOR ANNE: GENADELIJKE NABIJHEID		131
1	Eerste segment: de karakteristieke stijl	136
2	Tweede segment: naderen en nestelen	151
3	Derde segment: betrekkingen vormen	163
4	Vierde segment: de articulatie	170
5	Vijfde segment: bewerken van de verhalen en ervaringen	175
6	Zesde segment: het categoriale circuit	187
HOOFDSTUK 6 TIJDBESTEDING EN BEREIKTE BUURTBEWONERS		191
1	Beperkingen	191
2	Eerste cijfers en beelden: 1994	193
3	Tweede reeks peilingen:	196
4	Slotbecijferingen: 1999	201
5	Conclusies	207
DEEL III VAN EXPOSURE NAAR PRESENTIE		209
Ten geleide		209
HOOFDSTUK 1 DE EXPOSURE ALS BASIS VAN DE PRESENTIE		211
1	De exposure: het globale beeld van een praktijk	211
2	De stadia van de exposure	212
3	Goed en slecht verloop van de exposure	214
4	Spanningen tussen buurt, beroep en persoon	218
5	De oriënterende waarde van de exposure	220
6	De duur van de exposure	223
HOOFDSTUK 2 DE EXPOSURE ALS DE GEARRANGEERDE BOTSINGEN VAN DRIE WERELDEN		227
1	De drie werelden	227
2	De betrekkingen tussen de A- en B-wereld	229
HOOFDSTUK 3 DE SUPERVISORISCHE BEGELEIDING VAN DE EXPOSURE		235
1	De gebruikelijke taken van de supervisor	235
2	Precisering van de problematiserings- en generaliseringstaken	236
3	Inhoudelijke en methodische taken van de supervisor tijdens de exposure	240
HOOFDSTUK 4 IN HOEVERRE IS DE EXPOSURE EEN BEKERINGSproces VAN DE PASTOR?		243
1	Dynamiserende spanningen	244
2	Herziening van de zelfuitleg	245
3	De toe-eigening van het nieuwe wereldbeeld	246
4	Keerpunten	247
5	Affectieve betrekkingen met buurtbewoners	247

Conclusie	248
HOOFDSTUK 5 HET EINDE VAN DE EXPOSURE ALS AGOGISCHE OEFENING	251
1 Toename van betrokkenheid	252
2 De noodzaak zorg en verantwoordelijkheden op zich te nemen	253
3 De noodzaak zich helder te positioneren	254
4 Groeiende duidelijkheid over het eigen aanbod	255
HOOFDSTUK 6 HET EINDE VAN DE EXPOSURE ALS SPIRITUALITEITSOEFENING	257
1 Exposure als spiritualiteitsoefening	257
2 De inductieve beweeglijkheid	258
3 De overgang naar een meer expliciete theologische reflectie	260
4 Een theologische typering van de werkmodellen van pastor Bas en pastor Anne	268
DEEL IV NAAR EEN PRAKTIJKTHEORIE	283
Ten geleide, <i>De bouwtekening</i>	283
DEEL IVA VIJF DEELTHEORIEËN	
HOOFDSTUK 1 ARMOEDE EN SOCIALE OVERBODIGHEID	285
1 Geldt hier armoede en wat geldt als armoede hier?	286
2 Armoede-discoursen	299
3 Multidimensionele armoede-opvatting conform een participatief-experientieel discours	307
4 Sociale overbodigheid	318
5 Recapitulatie	322
HOOFDSTUK 2 OUDE-WIJKENPASTORAAT, EEN CASE-STUDY NAAR VERSCHIJNINGS- VORMEN (MET MW. DR ELLY BEURSKENS)	325
1 Een samengevatte beschrijving van de vijf casussen	325
2 Samenvattende vergelijking van de vijf casussen	347
3 Analyse en theorievorming	359
HOOFDSTUK 3 DE LEEFWERELDBENADERING (MET DR WILLEM ZIJLMANS EN DR JAN VAN DER WAL)	405
1 Het theoretische onderzoek	405
2 De toets: case-study's	447
3 De evaluatie	456
4 Bijdrage aan de praktijktheorie	491
HOOFDSTUK 4 DE BETEKENIS VAN DE PASTORES IN DE BELEVING VAN BUURT- BEWONERS (MET MW. CHRISTA CARBO)	505
1 De interviews met buurtbewoners en beroepskrachten, per buurt	508
2 Analyse interviews receptie-onderzoek	569
3 De betekenis van het pastorale aanbod nader verklaard: aanzetten tot een theorie	611
HOOFDSTUK 5 EEN KRITIEK VAN DE AFSTANDNEMING, OVER DE INSTITUTIONALI- SERING VAN HULP, ZORG EN BIJSTAND	633

EEN THEORIE VAN DE PRESENTIE		
1	Betrokkenheid en afstand	635
2	De bureaucratische bestendiging van gevoelens van overbodigheid	665
3	Machteloosheid en leed	687
DEEL IVB DE THEORETISCHE INTEGRATIE VAN INZICHTEN		
HOOFDSTUK 6 DE UITWERKING VAN DE PRESENTIE-THEORIE		721
1	Inleiding tot een theorie van de presentie-benadering	721
2	Kenmerken van de presentie-beoefening	730
3	Integratie en verklaringen van de presentie-theorie	792
4	Relevantie, beperkingen en discussiepunten	808
HOOFDSTUK 7 DE MARKT, NORMATIVITEIT EN PROFESSIONELE REFLECTIVITEIT		819
1	Probleemstelling	819
2	De markt en mensgerichte beroepen	820
3	De normatief-reflectieve professional	827
4	Slot	843
REFERENTIES, BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE		845
1	Aantekeningen bij de tekst	845
2	Bibliografie	863
3	Eigen publicaties	891
4	Bibliografie in verband met de presentietheorie (vanaf de 2e druk)	894
UITGEBREIDE INHOUDSOPGAVE		903
LEESWIJZER		917
AUTEUR		918
FORUM PRESENTIE		918

Dankbetuiging

Aan de voorliggende studie is door velen op een nauwelijks te overschatten manier bijgedragen. Ik noem graag en met respect pastor Monique de Bree en pastor Titus Schlatmann, op wie veel van ons onderzoek gericht was en die zeven jaar lang op een kritische en voortreffelijke wijze in dit onderzoek hebben geïnvesteerd en die daardoor in vele opzichten geziene mede-onderzoekers zijn geworden.

Verder vermeld ik graag degenen die als tijdelijk aangesteld mede-onderzoek(st)er betrokken waren bij deelonderzoeken: dr Elly Beurskens, mw Christa Carbo, dr Bernard Höfte, dr Berma Klein Goldewijk, dr Jan van der Wal en dr Willem Zijlmans, die tijdens het hardlopen plotseling overleed op 22 juli 1998. Elly Beurskens heeft ook uitnemend geholpen bij de eindredactie van deze studie. Dank ben ik eveneens verschuldigd aan de Begeleidingscommissie Theologisch Onderzoek: prof. dr Frans Haarsma, prof. dr Jacques Van Nieuwenhove en prof. dr Frans Vosman.

Een heel bijzondere rol speelde prof. dr Kor Schippers: op hem hebben we verder gebouwd en hij toonde zich tot aan zijn onverwachte en droeve dood op 18 september 1997 een kritisch geïnteresseerd meedenker; overeenkomstig mijn belofte is dit boek met genegenheid en eerbied aan hem en de zaak waarvoor hij stond opgedragen.

Voorts ben ik veel dank verschuldigd aan prof. dr Piet van Hooijdonk en in het bijzonder aan drs Hans Vermeer, die als vakgroepvoorzitter op de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht respectievelijk als directeur van de KLVMA / Actioma en bestuurssecretaris van de Stichting Maatschappelijke Activering mij jarenlang de ruimte gunden voor dit onderzoek: ik heb die ruimte ten volle gebruikt en zelfs meer dan dat.

Verder prijs ik me gelukkig dat de volgende personen of instanties in een of andere hoedanigheid en op enig moment aan het welslagen van ons onderzoek hebben bijgedragen: drs Louk Bangert († 22 maart 2000), Bestuurscommissie Oude-wijkenpastoraat Utrecht, drs Tom Boesten, mw Mariëtte Brekelmans, dr Rutger Bremer, drs Maria Brohm-Draaijers, drs Marina van Dalen, dr Nico Derksen, mw Janneke Dijkens, ds Bart Eigeman, drs Marius Ernsting, drs Guus van Es, ds Piter Goodijk, Nico de Groot, mw Pauline Higler, drs Ellen Hogema, ds Herman IJerman, mw Marianne Jongerius, mw. dr Doortje Kal, ds Gerrit Jan van der Kolm, drs Bert Kozijn, prof. dr Harry Kunneman, prof. dr Geert van der Laan, pastor Leo van Lanen, prof. dr Henny Langeveld, mw Bets van Liefland, St. Maarten Kommunitie te Tilburg, pastor Mark van der Post, mgr. dr Piet Rentinck, mw Ine Schel, ds Janet van der Spek, drs Hein Steijker, drs Wim Sulimma, drs Wim van 't Veer, ds Evert-Jan Veldman, drs Paul Vlaar, lic. Sylvie Walraevens, drs Hans Wennink, dr Roger Weverbergh, Z3 in Twente, dr Gerard Zuidberg.

Het onderzoek werd gefinancierd door de Stichting Actioma / KLVMA, de Stichting Maatschappelijke Activering en de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Maar zonder de uitermate vriendelijke en belangstellende hulp van de Stichting Porticus, alsmede van de Stichting Katholieke Noden en het Fonds Bijzondere Voorzieningen Katholieke Theologische Opleiding Amsterdam zou het nooit zijn gelukt.

Hopelijk blijkt dit boek deze investeringen en het vertrouwen dat in mij werd gesteld waard te zijn geweest.

Nijmegen
januari en juli 2001

<http://www.presentie.nl>

Bij de 3e, vermeerderde druk

De derde druk is gelijk aan de tweede, met uitzondering van de volgende toevoegingen: een bibliografie in verband met de presentietheorie (blz. 894 - 902), een leeswijzer die het boek toegankelijker moet maken (blz. 917) en korte beschrijving van het *Forum Presentie* (blz. 918). In verband hiermee wijkt de paginering van de derde druk enigszins af van de tweede. Dr Marius Nuy was zo vriendelijk te helpen bij het samenstellen van de bibliografie.

Nieuwegein
April 2004

DEEL I DE OPZET

Ten geleide

Deze studie gaat over iets simpels. Op sommige plaatsen in Nederland blijven pastores bewoners van achterstandswijken nabij met aandacht en liefde, zonder grootse verbeterplannen, zonder een bureautje, een loket of een spreekuur, zonder poeha. Gewoon, vanaf de straat meelevend. Voor buurtbewoners blijkt dat dikwijls weldadig en meestal zijn die pastores de enigen die er zó met hen en voor hen zijn. In deze studie zoeken we uit hoe dit alles in zijn werk gaat en wat er de betekenis en waarde van is. Het gevonden antwoord reikt aanzienlijk verder dan het pastoraat en gaat heel de sector zorg en welzijn aan.

In dit deel van de studie wordt beschreven wat we beogen en welke weg we tot dat doel hebben afgelegd. In hoofdstuk 1 laten we zien bij welke discussies we aansluiten en waarnaar onze belangstelling in het bijzonder uitgaat. Daaruit rijzen de contouren op van een onderzoek dat wenst uit te monden in een praktijktheorie; wat die doelstelling behelst, wordt aansluitend verhelderd. In hoofdstuk 2 volgt een uitvoerige schets van ons onderzoek. We beschrijven de dertien projecten waaruit het bestond zowel naar opzet en verloop als naar doel en inhoud. Tevens worden de belangrijkste zakelijke gegevens van elk project verschaft: periode en duur, het aantal en de omvang van de bronnen, de methode van gegevensverzameling en analyse, en — voor zover toepasselijk — de namen van medewerkers. Hoofdstuk 2 afrondend geven we een beknopte evaluatie van de reikwijdte en betekenis van de onderzoeksuitkomsten en wordt de opzet van dit boek toegelicht.

HOOFDSTUK 1

EEN PRAKTIJKTHEORIE VAN BUURTPASTORAAT

1 Aanleiding en interesse¹

In 1990 verscheen *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk* en daar ligt de basis van onze studie. De eerste auteur en tevens eindverantwoordelijke was de Kamper projectleider professor Schippers, aan wie zes jaar later onder andere voor dit boek het eredoctoraat van de VU te Brussel (Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid) werd verleend.

1.1 Het boek van Schippers

Het boek bestaat uit drie delen en heeft de Rotterdamse achterstandswijk het Oude Westen tot object. Het is voor ruim de helft een verslag van en voor het overige een wetenschappelijke reflectie op een onderzoek (1985-1990), dat in het teken stond van de vraag (blz. 9): “Wat moet worden verstaan onder ‘de belangen’ van de wijkbewoners en in welk opzicht kan kerkelijke presentie i.c. het oude wijken pastoraat daaraan een bijdrage leveren?”

In het eerste deel van het boek (25 pagina’s) wordt een methodologische verantwoording van het onderzoek gegeven en wordt een hiërarchisch geordend model van behoeften ontvouwd waarmee naar buurtbewoners gekeken zal worden. In deel twee van de studie (134 pagina’s), dat evenals het eerste deel geschreven werd door Jonkers en Westerhof, wordt in korte paragrafen de buurt in cijfers getypeerd (bevolking, verloop, huishoudens, sociaal-economische kenmerken, politieke voorkeur en godsdienstige gezindte). Vervolgens komen de buurtbewoners aan het woord. De onderzoekers doen dat door vanuit interviews zes individuele portretten te tekenen: twee Nederlanders, twee Turken, twee Surinamers. Aansluitend worden er, wederom vanuit de analyse van interviews, drie groepsportretten (Turken, Surinamers en oorspronkelijke Nederlanders) gepresenteerd die alle drie volgens eenzelfde stramien van 18 interessevelden — afgeleid uit de eerder opgestelde taxonomie van behoeften — zijn opgebouwd. De gevonden behoeften en belangen van de drie groepen worden onderling vergeleken, gescoord op tegenstellingen en dilemma’s en ter toetsing van de herkenbaarheid voorgelegd aan sleutelfiguren. Ten slotte wordt de positie van het Oude Westen Pastoraat daarin getekend: zijn herkomst uit het gereformeerde clubhuiswerk, zijn doelstelling naar buurt en kerk, en zijn activiteiten: gemeenschapsvorming, buurtopbouwwerk en individuele hulpverlening. Bovendien is er ook een project Kerk en Racisme. Daaromheen wordt veel toelichting gegeven zodat we een beter zicht krijgen op enerzijds de (motieven van) vrijwilligers en werkers, en anderzijds

¹ Verwijzingen naar geraadpleegde bronnen zijn zoveel mogelijk buiten de lopende tekst gehouden en achter in het boek geplaatst. Het boek bestaat uit vier delen en in elk deel begint de hoofdstuknummering opnieuw. Om niet te verdwalen is een uitvoerige inhoudsopgave opgesteld (achterin) maar wordt ook een beperkte geboden (voorin). Er is een ruim gebruik gemaakt van kopregels, figuren, boxen, kolommen, tabellen, afwijkende lettertypes en dergelijke. De nummering van de tabellen en afbeeldingen lijkt wat ingewikkeld maar zal snel wennen. Zo betekent Tabel 43.232.4 het volgende: de eerste twee cijfers verwijzen naar deel en hoofdstuk (dus: Deel IV en hoofdstuk 3). Vóór de eerste punt zal men dus altijd twee cijfers aantreffen. Na de eerste punt volgt het nummer van de paragraaf waar de tabel bij hoort (in dit geval § 2.3.2, van hoofdstuk 3 dus) en ten slotte staat er waar nodig achter de tweede punt het volgnummer (in dit geval is dat de vierde tabel in die paragraaf). De tweede punt en het bijbehorende volgnummer ontbreken vaak: dan heeft de betreffende paragraaf maar één tabel of afbeelding en zijn volgnummers dus irrelevant.

op de opvattingen van de pastores omtrent het werk, de werkwijze, de doelgroep en de buurt. Afsluitend worden degenen die gebruik maken van de voorzieningen (zoals de buurtkerk, het huisbezoek, het bejaardenwerk, de eetclub, de taallessen en de woonlastengroep) in beeld gebracht, deels naar aantallen en deels naar hun satisfactie. In het derde deel (al met al zo'n 100 pagina's) evalueert men de bevindingen. In vier hoofdstukken wordt daarbij ingegaan op de theologische betekenis van de ontdekte behoeften en belangen van de buurtbewoners, op de vorm van kerkelijke presentie, op een praktijktheorie voor die presentie en op de theologische theorievorming überhaupt.

1.2 Discussies

Het boek en het daaraan ten grondslag liggende onderzoek maakten onmiddellijk landelijk indruk; ze waren dan ook uniek, fundamenteel, prachtig en tegelijk aanvechtbaar. Schippers, van huis uit missioloog, had in 1979 reeds *Het recht van de zwakke*, in 1984 *Met het oog op de stad* en in 1989 *Kerk en buurt* (met Jan Jonkers) geschreven; zijn *Kerkelijke presentie* kwam dus allerminst uit de lucht vallen. Zoals uit zijn reacties op critici zou blijken, had hij min of meer zijn ziel en zaligheid in het boek gelegd. Gezichtsbepalend voor zijn studie zijn de volgende positieve karakteristieken. De studie heeft een grondige en geslaagde poging gedaan de leefwereld van de bewoners van een oude wijk te leren kennen: de kennismaking ermee is even levensecht als deprimerend. De lezer wordt onder het juk van geaccumuleerde en geconcentreerde sociale problemen door gejaagd zonder dat de auteurs profetische of opgewonden woorden spreken: het zijn de buurtbewoners zelf die een onontwijkbaar appèl doen. De studie is in vele opzichten een zelfkritisch verhaal, waarin gemakzucht nauwgezet is vermeden. Men kan daarbij denken aan de analyses van het nog altijd tastende functioneren der pastores en aan de (on)mogelijkheden van het pastoraat om voor de buurtbewoners werkelijk wat te betekenen, maar ook aan de gespannen verhouding van sociaal wetenschappelijke en praktisch theologische kennis. Het zijn kwesties die zeer klemmen en waar men het zich maar al te vaak gemakkelijk maakt door in een bevlogen jargon de problemen de wereld uit te kletsen: dat gebeurt in deze studie niet. Sympathiek is verder de serieuze poging om de opgedane ervaringen om te zetten in een praktijktheorie: men moge dan alom de andragologie weggehoond hebben en in de praktische theologie op ruime schaal kennis aanbieden die in (semi)-klinische situaties is ontwikkeld, hier wordt juist met het oog op de deskundig uit te voeren beroepspraktijk iets anders geprobeerd. De studie zoekt willens en wetens de spanning tussen wetenschappelijke en 'praktijk'-denken op. Dergelijke studies zijn zeldzaam maar relevant. En ten slotte zij op nog één andere karakteristiek van het boek gewezen: het is beslist aanstekelijk geschreven. Daarmee is niet bedoeld dat de portretten van de buurtbewoners en van het Oude Westen Pastoraat zo herkenbaar zijn — dat zijn ze — maar dat de wetenschappelijke analyses en reflecties in deze studie een sterk uitnodigend karakter hebben. De auteurs schamen zich er niet voor om openlijk zoekend te blijven, op losse eindjes en conflicterende inzichten in hun eigen reflecties te wijzen, niet meer dan theoretische aanzetten te formuleren, protomodellen te ontwerpen en louter prolegomena van een aangepaste theologie te beproeven — nergens wordt een waanwijs of definitief woord gesproken. Ze gaan daarbij inventief te werk en putten uit een brede belezenheid. Het effect van die 'toonsetting' op de lezer is dat deze actief gaat meedenken.

Maar, zoals gezegd, het boek riep ook kritische en soms zelfs afkeurende reacties op. Dat gebeurde uiteraard in tal van boekbesprekingen, maar nadrukkelijker en beter zichtbaar ook op enkele studiedagen over het boek. Reeds in januari 1991 werd er in Kampen een symposium belegd waarop (de hoogleraren) Firet, Holtrop, Neven, Hoedemaker, Van der Ven, Witte en Van der Laan het woord voerden. Het symposium fungeerde tevens als studiedag voor het Netwerk Urban Mission Nederland - Vlaanderen. Naast een zeer welwillende ont-

vangst en de nodige lofuitingen, werden er ook veel onderzoeksmethodologische kanttekeningen geplaatst en stelden sommigen indringende missiologische en ecclesiologische vragen. Algemeen was de wens dat het onderzoek voortgezet werd. Een neerslag van deze bijeenkomst, voorzien van commentaar door Schippers, werd in 1993 uitgegeven onder de titel *Discussies rond >Kerkelijke presentie in een oude stadswijk<*. Dezelfde maand belegde het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk eveneens een studiedag, waarop naast Schippers ook Baart het woord voerde. In mei 1991 publiceerde de laatste in *Markant* en in het blad van het Werkverband een bespreking onder de titel “Triest en beschamend”, waarop één van de onderzochte pastores (ds IJzerman) kritisch reageerde. In de loop van dat jaar schreef Baart een grondige, ruim 30 pagina’s tellende analyse van Schippers’ studie die besproken werd in de onderzoeksgroep van Amsterdamse en Utrechtse praktisch theologen (november 1991). Schippers en Baart besloten verder publiekelijk met elkaar in debat te gaan en daaruit resulteerde allereerst een door hen beiden volgeschreven themanummer van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (voorjaar 1992) en vervolgens een breed opgezette expert meeting in november 1992 (in Den Bosch). Baart bleek, zoals we nog zullen zien, onder de indruk van het boek, had een zwak voor Schippers maar plaatste ook fundamentele kanttekeningen, die maar ten dele konden worden weggenomen. Verder deed hij uitgewerkte voorstellen hoe het onderzoek óók gedaan zou kunnen worden. Aangemoedigd door Schippers en gedragen door gunstige omstandigheden, besloot hij dat zelf te gaan doen: dat zou het onderzoek worden waarvan hier verslag wordt gedaan en waarvan Schippers in juni 1994 aan Baart meldde dat Kampen tot zijn spijt er definitief niet aan mee deed. In de aanloopfase heeft Schippers Baart herhaaldelijk van advies gediend en op de hoogte gebracht van de mores in de wereld van het oude-wijkenpastoraat. Toen Hedwig Mensink haar doctoraalscriptie op de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht aan Schippers wijdde, nam hij — reeds ziek — deel aan het examengesprek (1996), beminnelijk en bescheiden als altijd. Alvorens dieper op het onderzoek in te gaan, memoreren we kort welke kritiek het zwaarste woog.

1.3 Kritiek van Baart

Ik formuleerde mijn kritiek bij verschillende gelegenheden, op schrift, in voordrachten en in gesprekken met Schippers, ‘kaal’ en voorzien van constructieve suggesties. Niet alle bemerkingen zijn in het kader van deze uiteenzetting nog relevant. Ik beperk me tot enkele hoofdpunten.

Weinig inzicht in het handelen van de pastores

Een fors deel van de kritiek was erop gericht dat het onderzoek en het boek onvoldoende inzicht geven in het feitelijke doen en laten van de pastores (en de met hen meewerkende vrijwilligers) terwijl toch gepretendeerd wordt dat er een praktijktheorie is opgesteld. Dat lijkt niet goed met elkaar te rijmen. Er ligt in het onderzoek een zwaar accent op de identificatie van de problemen en verlangens van buurtbewoners (hun behoeften en belangen), het wordt tegelijk ook duidelijk dat het oude-wijkenpastoraat op allerlei manieren bijdraagt aan voorzieningen voor buurtbewoners, maar nergens kan men werkelijk goed zien hoe dat gebeurt. Scherper geformuleerd: op de plekken waar we precies zouden willen weten wat het oude-wijkenpastoraat werkelijk doet, hoe het daarbij te werk gaat en wat dat oplevert, stuiten we op breed geëtalearde en soms ook massief geformuleerde opvattingen, toepasselijk geachte concepten en veel optatief spreken (zo hoort het, dit zijn de geldende regels en daartoe zal het strekken). Dat mag en dat geschiedt op allerlei werkplekken. Bovendien ogen de meeste opvattingen en spelregels verstandig. Maar het is precair om op die basis een praktijktheorie te willen opstellen; en toch is dat precies wat er gebeurt. Het is zelfs de vraag of daarmee niet ook de praktisch theologi-

sche reflectie, die centraal staat in de officiële doelstelling van de gehele onderneming en die zelfs methodologisch voorbeeldig wil zijn, een doodgeboren kindje moet worden.

Ik heb gepoogd aannemelijk te maken dat het verkieslijker ware geweest indien men het integrale handelen van de pastores tot in de finesses zou hebben verkend, beschreven en geanalyseerd. Op die manier zouden we vanzelf de regels, de visies en afwegingen hebben gevonden die het doen en laten metterdaad aansturen. Bovendien zou het dan mogelijk zijn geweest de effecten van het optreden van de buurtpastores te evalueren, zodat er (ten behoeve van de op te stellen praktijktheorie) inzicht ontstaan zou zijn over de doeltreffendheid ervan. De mening van de gebruikers over de aangeboden voorzieningen zegt, ook al door de manier van vragen, het meest over hun satisfactie en weinig over de doeltreffendheid van het oude-wijkenpastoraat. Pas in laatste instantie zouden dan, zo luidde de suggestie, deze basale reconstructies en wegingen tegen het licht gehouden kunnen worden van belangwekkende en relevante (sociaal-wetenschappelijke en theologische) theorieën. Wie dat eerder of zelfs te vroeg doet, laadt gemakkelijk de verdenking op zich meer aan inlegkunde dan aan uitlegkunde te doen.

Een overwegende oriëntatie op problemen

Zoals gezegd, is in het onderzoek (disproportioneel) veel aandacht geschonken aan de verkenning van problemen onder buurtbewoners. Daartoe werden statistische gegevens over de buurt verzameld maar zijn ook bewoners geïnterviewd. Wat we voorgeschoteld krijgen, is een deprimerende opeenstapeling van sociale en psychische problemen, armoede, ontbroken kansen, knechting, afgekapte contacten, (politieke) apathie, uitzichtloosheid, sociale ontworteling, heimwee en knellende afhankelijkheid. Wie die 100 bladzijden heeft gelezen, kan niet anders dan onder de indruk zijn: de problemen zijn werkelijk enorm en zeer breed onder de bevolking van de wijk gespreid.

Ongetwijfeld zal dat beeld min of meer kloppen, maar de vraag luidde wat heel deze treurnis meer betekende dan dat we met een achterstandsbuurt te maken hebben. Wat betekent de probleemschets voor het oude-wijkenpastoraat? Zeker, dit is de context van werken, dit speelt in de wereld waar de pastores binnentreden. Maar uit deze opsomming volgt niet, en zeker niet automatisch, een taakstelling voor het pastoraat. Het was voor mij zelfs de vraag of de veronderstelde behoeften en belangen wel zo onbemiddeld uit de schets af te leiden zouden zijn. In elk geval was het duidelijk dat er ter interpretatie twee, voor mij althans discutabele, 'maatlaten' werden aangelegd: een min of meer objectieve behoeftenhiërarchie (tevens interview- en analyseraster) en de vergelijking met een landelijk gemiddelde.

Toch was dat niet de kern van de kritiek, hoe prikkelend deze bemerkingen ook mogen zijn. Het echte punt was een open vraag: waarom al die aandacht voor problemen, wat betekent het eigenlijk als men zijn werk conceptualiseert tegen een dergelijke inktzwarte achtergrond, als er in de schets niet noemenswaardig gezocht wordt naar vitaliteit, overlevingsstrategieën, naar hooggehouden eer en waardigheid tegen de klippen op? Wat doet het oude-wijkenpastoraat zich aan door zich te wortelen in deficits, tekorten, behoeften? Zijn er werkelijk geen andere ingangen, zo werd gevraagd, bestaat er geen andere legitimatie of grondslag voor zinvolle aanwezigheid? Ervaart men in de buurt werkelijk nauwelijks iets anders dan deze opeengestapelde problemen?

En natuurlijk kwamen daarachter de suggesties vandaan: zou het geen aanbeveling verdienen, zonder de enorme problemen van buurtbewoners te ontkennen, om meer gericht te staan op het vitale, veel opener aansluiting te zoeken bij de leefwereld van mensen en, als het al moest, buurtbewoners niet te categoriseren naar etniciteit maar naar hun potenties en strategieën om het leven aan te kunnen? Zou er, bovendien, geen samenhang kunnen bestaan tussen dit accent op problemen en de relatieve onzichtbaarheid van het optreden van de pastores: zou

de praktische theologie wel zo geïnteresseerd moeten zijn in opgeloste problemen? Voor mij was en is dat een ernstige vraag.

1.4 Onderzoek doen

Uiteindelijk loopt dergelijk commentaar uit op verregaande suggesties over de meest wenselijke opzet van (vervolg)onderzoek. Kort en goed: veel meer handelingsgericht en minder gefocust op sociale problemen, opener en minder theorie gestuurd, een intensiever gebruik van kwalitatieve technieken, een grondiger inzicht verwerven in het feitelijke optreden van de pastores, onbevanger en serieuzer nagaan wat buurtbewoners aan het oude-wijkenpastoraat beleven en wat het voor hen betekent, meer oog hebben voor ‘typen’ buurtbewoners en voor vitaliteit respectievelijk stijlen van leven of probleemhantering, een terughoudender en andersoortig gebruik van theorieën in de analyse en reflectie en zo meer. Een hele waslijst dus. Daarbij kwam nog tweëerlei. Vanwege mijn bekendheid met ander oude-wijkenpastoraat en soortgelijk werk, was de vraag opgekomen of het niet zinvol zou zijn om meer te differentiëren: dit werk werd kennelijk op (heel) verschillende manieren bedreven en men zou in de praktijktheorie de indruk moeten vermijden dat er maar één verdedigbare en juiste manier was. Het panorama zou verbreed moeten worden, juist als men een meer algemene praktijktheoretische en praktisch theologische doelstelling koesterde. En vervolgens was het voor mij, zoals trouwens ook voor de onderzoekers zelf, een buitengewoon lastige kwestie wat in dit geheel de juiste positie van de theoloog was. De theologische reflecties van Schippers in de hoofdstukken 6-8 (en ook in voorafgaand en later werk) behoren tot het beste wat we in dezen in Nederland hebben: subtiel, voorzichtig, bescheiden, scherpzinnig en veelal ook hartverwarmend en onverbloemd partij kiezend voor de armsten. En toch, zou de theoloog nog onbevanger durven kijken? Was in dit onderzoek, bijvoorbeeld via de taxonomie van behoeften, al niet gewaarborgd dat men bij de zinvraag zou uitkomen: het eigenlijke werkterrein van de theoloog? En bestond er geen spanning tussen de zelfgestelde opdracht om inductief te werken en tegelijk kritische (bevrijdings)theologische uitgangspunten voor de reflectie vast te houden? En, ten slotte, zit de theoloog in de gekozen opzet van het onderzoek en in de architectuur van het boek zelf, al niet automatisch op de achterbank? Is h/zij niet al te zeer aangewezen op de grondstoffen die de sociale wetenschappers uitgraven en aandragen? Is dat wel zo wenselijk: moet de theoloog niet op een eigen, zelfstandige manier het handelen analyseren?

Schippers, en ook anderen uit zijn onderzoeksproject, hebben verschillende keren gereageerd op mijn opmerkingen. Dat heeft er soms toe geleid dat misverstanden konden worden weggenomen, dat de onderzoekers niet in het boek opgenomen overwegingen of gegevens alsnog prijsgaven en dat delen van de kritiek moesten worden teruggenomen. Toch was, zeker ten aanzien van de bovengenoemde punten, Schippers’ reactie merendeels uitnodigend: zo zou het kunnen, misschien heb je gelijk, daar zit wat in, laat maar zien. Hij benadrukte daarbij geregeld de verschillen tussen onze beider achtergronden en geloofstradities. Hoe “gepeperd en onbarmhartig” (woorden van Schippers) mijn kritiek ook bleek te zijn, beiden meenden we zeker te weten dat ze zonder zijn onderzoek nooit geformuleerd zou zijn. Alles had ze te danken aan het boek dat deze reflectie in gang had gezet.

Hoezeer het in de drie clusters om zinvolle en ook nijpende kwesties ging, werd mij dankzij de discussies met Schippers geleidelijk pas werkelijk duidelijk. Toen de onderliggende manier van kijken en waarden eenmaal was geformuleerd, viel ook elders op hoe weinig het handelen van de betrokken pastores eigenlijk werd beschreven en hoezeer de zwaarmoedige opsommingen van sociale problemen het zicht benamen op het handwerk. In boeken van academici, in gevalbeschrijvingen door veldwerkers, in artikelen van begeleiders: telkens weer gaat de aandacht in overwegende mate uit naar de juiste keuzes, naar de standaardanalyse van

problemen (armoede, armoede) en naar de brede strategieën die de oplossing van problemen moesten brengen, maar vrijwel nergens vindt men een gedetailleerd of zelfs maar een fatsoenlijk inzicht in het handelen van de pastores. Iets wat bij andere beroepsbeoefenaren, zoals artsen, leraren of automonteurs, ondenkbaar zou zijn. De schrijvers en rapporteurs zijn gegrepen door een idee, hebben veelal vaste afzetpunten en dus wat te bewijzen of ze weten allang wat er te vinden is en waar het eigenlijk allemaal om draait. Ondertussen kon bezwaarlijk ontkend worden dat het uitvoerende werk moeilijke tijden doormaakte en lang niet altijd van goede kwaliteit was. Buiten de gewaardeerde trainingsgroepen van ds IJzerman was er nauwelijks enige opleidingsmogelijkheid, om nog maar te zwijgen van belangwekkende literatuur voor de (aanstaande) beroepsbeoefenaren. Daaruit groeide ons voornemen nauwgezet te gaan kijken, zoveel mogelijk de eigen kennis tussen haken te zetten en vandaaruit een praktijktheorie op te stellen.

De omstandigheden waren bovendien gunstig. Het Amsterdams-Utrechtse onderzoeksprogramma Kerkopbouw, waaraan Van Hooijdonk en Baart leiding gaven, was zich fundamenteel aan het heroriënteren: er moest veel meer aandacht komen voor de wenselijkheid en mogelijkheden van kerkwording respectievelijk kerkvinding buiten de muren van het reguliere parochieleven. Baart was vanwege zijn leeropdracht al gericht op vraagstukken van de maatschappelijke betrokkenheid van kerken, maar juist in die periode was hij ook, zij het op afstand, geïnvolveerd geraakt in het project van de paters Assumptionisten *Armoedebestrijding in de wijk*. Van Hooijdonk was betrokken bij het praktisch theologische onderzoeksproject aan de Vrije Universiteit van Sake Stoppels naar kerkelijke betrokkenheid bij inloophuizen. Het object van dat onderzoek bleek materieel geregeld te overlappen met het oude-wijkenpastoraat; ook daar figureerde het kernconcept ‘kerkelijke presentie’. In 1990 was Bernard Höfte gepromoveerd op de toepasselijkheid van Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologische gezichtspunten en methodes voor de Nederlandse situatie (praktische theologie): hij trad toe tot de onderzoeksgroep en toonde een actieve belangstelling voor onderzoek naar het oude-wijkenpastoraat. De kerkopbouwkundige Roger Weverbergh, in 1992 gepromoveerd, had al veel eerder zijn sporen verdiend op het terrein van de ‘diaconaal-missionaire gemeente’ en ook hij werd lid van de onderzoeksgroep. En ten slotte, het aartsbisdom en het dekenaat Utrecht stonden op het punt een experiment met oude-wijkenpastoraat uit te voeren en achtten onderzoeksmatige begeleiding wenselijk. In die omstandigheden kwam het onderzoek op gang waaruit dit boek resulteert.

2 Een praktijktheorie

Het voornemen was dus een praktijktheorie op te stellen over het oude-wijkenpastoraat (we gebruiken daarvoor zonder betekenisverschil ook de woorden: urban mission, buurtpastoraat, pastoraat in kansarme stadsdelen). Maar wat is een praktijktheorie en wat moet men onderzoeken om een praktijktheorie te kunnen opstellen?

In de besprekingen van Schippers’ boek hadden we al enige schoten voor de boeg gegeven, maar we moesten die vraag nog beter kunnen beantwoorden om werkelijk te bereiken wat werd beoogd. Om die reden hebben we in de aanvangsperiode van het onderzoek betrekkelijk uitvoerig onderzoek gedaan naar ‘het opstellen van een praktijktheorie’. Gaandeweg het onderzoek deden we over deze en verwante kwesties enkele nieuwe inzichten op die, behalve in artikelen uitgewerkt, ook verdisconteerd werden in (de opzet en uitvoering van) het onderzoek. Gegeven deze studies en de dikwijls uitvoerige verantwoording van bronnen en argumenten, kunnen we nu zonder al te veel omhaal verklaren wat we bedoelen met een ‘praktijktheorie’ en welk onderzoek daartoe ondernomen dient te worden.

2.1 Globale begripsomschrijving

In elk geval verstaan we onder een praktijktheorie niet de bewerking en *toepassing* van een fundamentele theorie zodat deze in de praktijk kan worden aangewend door practici, ongeveer zoals men vanuit leertheorieën aanwijzingen formuleert voor het opzetten van een goede les over nijlpaarden of uit de psycho-analyse een diagnostisch raster filtert voor de oudercursus ‘Omgaan met bedplassers’. De praktische rationaliteit is in deze gevallen een afgeleide van een algemeen geldig geacht inzicht. Eigenlijk ontbreekt hier een deugdelijke opvatting van de praktijk en zijn eigen redelijkheid en logica.

Een praktijktheorie is evenmin het *kleinste gemene veelvoud* van de vuistregels, ervaringen, succesformules en wijsheden van geslaagde practici. Zulke ‘praktijktheorieën’ bestaan er niettemin volop. Het zijn aftreksels van praktijken die men gelukt acht en die worden aangeboden als ‘receptuur’, dus met de grondvorm: doe eerst X en dan Y, roer nog eens stevig in de pan en zorg dat het niet aanzet, voeg vervolgens Z toe en desgewenst een mespuntje van A of B. Boekjes en boeken voor beroepsbeoefenaren met pakkende voorbeelden om op te volgen. Niet nadenken maar nadoen. Hier ontbreekt niet de component ‘praktijk’ maar ‘theorie’.

We kunnen een positieve invulling van ‘praktijktheorie’ goed beginnen met de eenvoudige stelling dat het om een theorie gaat *uit, voor* en *van* de praktijk. Dat ‘uit, voor en van’ lichten we toe en voorlopig stellen we dat een theorie een deugdelijk en ordelijk geheel van *inzichten* is.

‘Uit de praktijk’ betekent dat het om een theorie gaat met een empirische basis, echter niet gebaseerd op losse fenomenen maar op bij elkaar behorende handelingen (bijvoorbeeld alles wat de bakker doet als hij croissants bakt of wat de juf doet als ze kinderen leert rekenen). In ons geval zal het steeds gaan om een beroepspraktijk — in zijn geheel of gedeeltelijk. Dat het om een theorie uit een praktijk gaat, betekent dus ook dat er aanzienlijk meer gestudeerd wordt op het hoe en wat van mensen die bepaalde problemen of mogelijkheden trachten te hanteren, dan op die mogelijkheden en problemen zelf: dus geen theorie van maatschappelijke marginaliteit maar van de werkers die maatschappelijk uitgestoten en bijstaan. We zullen verderop deze typering nog nuanceren en nader invullen.

‘Voor de praktijk’ betekent dat de theorie bestemd is om het uitvoerende werk te dienen. Het gaat niet om kennis terwille van de kennis zelf. Dat dienende oogmerk heeft consequenties voor de opbouw en uitvoering van de theorie. Zo faalt dit ‘voor de praktijk’ als de theorie voor de beoogde gebruikers onbegrijpelijk, onacceptabel of onhanteerbaar is — hoezeer de wetenschapper ook moge beweren dat het echt zo zit, zo hoort en zo kan. Een flink deel van de gebruikelijke, wetenschappelijke criteria van solide kennis is weinig ter zake terwijl de inbeddingen van inzichten in de wetenschappelijke literatuur, in actuele debatten en in een imponeerend notenapparaat dikwijls overbodige mores zijn. Het gaat om ‘theorie’ maar het referentiepunt van de gebruikers weegt bijzonder zwaar.

‘Van de praktijk’, ten slotte, betekent dat de praktijk en practici het in die theorie ‘voor het zeggen’ hebben: in het opstellen van de theorie worden ze op allerlei manieren gekend, de theorie gaat principieel over zaken die er voor practici toe doen en ze zijn in gedurige terugkoppelingsrelaties opgenomen als mede-onderzoekers. Ze zitten dus niet aan het eind van de productielijn om al het moois dat voor en over hen is uitgedroefd dankbaar in ontvangst te nemen. Ook dit ‘van de praktijk’ heeft dus ingrijpende gevolgen, al kan hier reeds opgemerkt worden dat het opstellen van een theorie, ook van een praktijktheorie, een gedisciplineerd en publiekelijk geregeld streven naar kennis is en dus niet zoiets als het middelen van allerlei verlangens en voorkeuren. De onderzoeker heeft eigen en van de gebruikers onderscheiden verantwoordelijkheden.

Met deze globale *specificatie* van de begrippen ‘theorie’ en ‘praktijk’, en vooral van de *koppeling* van beide via de voorzetsels ‘uit, voor en van’ is de betekenis van praktijktheorie al enigszins opgehelderd. Maar we kunnen ook de *componenten* van een praktijktheorie benoemen.

2.2 Componenten

Om te beginnen bevat een praktijktheorie voor de goede uitvoering van het werk bruikbare, relevante en hanteerbare inzichten. Dat is meestal ook waar men het eerst aan denkt bij ‘praktijktheorie’, maar wij hebben hier niet het oog op de eerder genoemde receptuur. Het gaat er vooral om de innerlijke sturing van de uitvoering *inzichtelijk* te maken en te laten zien in welke praktische en symbolische samenhangen deze staat. Die innerlijke sturing kan worden begrepen als de geleiding van het handelen door velerlei (soorten) regels, die niet gelijkgesteld behoeven te worden met voorschriften maar die wel patronen vormen van een ‘praktisch weten hoe’. Mensen die (competent) handelen passen, bewust of stilzwijgend, regels toe die hun handelen een gewild verloop geven en bijvoorbeeld doelgericht maken. Die regels vormen samen dikwijls lange en ingewikkelde ketens met een patroonachtig karakter. Soms zal men kunnen uitleggen waarom men doet wat men doet (een ‘theoretisch weten waarom’) maar vaker zullen zelfs begenadigde practici een moeilijk verwoordbare kennis bezitten die zich aandient als ze bezig zijn (‘praktisch weten hoe’ of ‘kennis in gebruik’). Een praktijktheorie spant zich in die kennis, die regels, die patronen in hun begrijpelijkheid en samenhang boven water te krijgen. De genoemde samenhang dient begrepen te worden met inbegrip van bedoelingen, doelwit, gevolgen, (organisatorische) voorwaarden, context en condities enzovoort; alle bijeen kunnen deze opgevat worden als georganiseerd in gefaseerde cycli die hun richting ontleen aan een (normatief) idee van het goede dat gerealiseerd moet worden. Zo beschouwd is een praktijktheorie dus allereerst een zeer grondige opheldering van de logica en dynamiek van het handelen van beroepsbeoefenaren. Het past echter bij die strikt empirische opheldering om óók de daarin gemoeide begrippen, argumentaties en theoretische referenties te verkennen. Dat zal deels binnen het empirisch materiaal zelf gebeuren (hoe en wanneer gebruikt de onderzochte bepaalde begrippen, welke aspecten of dimensies zitten er voor de betrokkene aan?) maar deels zal het onvermijdelijk zijn ze in ruimere, theoretische kaders te doordenken om überhaupt te kunnen zien wat er de eigen betekenis van is. We merken dat zo nadrukkelijk op omdat, anders dan vaak wordt aangenomen, in het opstellen van praktijktheorie een heel bepaald type theoretisch onderzoek met een even specifieke aanleiding passend is.

Het kan niet anders of de bedoelde handelingsregels gaan gepaard met ‘relatie-regels’. Die implicatie is noodzakelijk omdat wij over *sociaal* (beroepsmatig) handelen spreken. De regels daarvan vormen dikwijls de restrictieve inbedding van de meer technische handelingsregels: ze zijn dus omvattender en hebben een hogere prioriteit. Bovendien komt juist in die regeltoepassing de betekenis tot stand die sociaal handelen werkelijk sociaal maakt.

Maar een praktijktheorie bestaat zeker niet alleen in het grondige inzicht in handelings- en relatieregels. Zelfs met de eerder aangebrachte nuances, zou dat nog te veel naar een receptuur (*how-to-do-knowledge*) tenderen. Een praktijktheorie is, zoals gezegd, dienstbaar aan de goede uitoefening van een specifiek beroep. In die formulering liggen duidelijk twee normatieve momenten besloten die *in* de praktijktheorie opgenomen behoren te zijn. Praktijktheorieën zijn dus normatieve theorieën. Praktijktheorieën bevatten, ten eerste, beoordelingscriteria waarmee goede en minder goede uitoefening geïdentificeerd kan worden. En om dat, ten tweede, te kunnen doen bevat een praktijktheorie ook steeds een opvatting omtrent de identiteit van het beroep: waar gaat het eigenlijk om in dat beroep? Die identiteitsopvatting is het normatieve ankerpunt van de beoordelingscriteria; pas op basis van die identiteit kan men immers gefun-

deerd beweren: dit is hier gepast en dat niet. Men is bij een dergelijke fundering het al te persoonlijke oordeel voorbij. In de identiteitsbepaling van het beroep (hier is men voor, hierom gaat het) ligt overigens een derde normatief moment verscholen, namelijk de preferente lezing van de werkelijkheid als problematisch of kansrijk, als de moeite waard om in te investeren of als een serieus te nemen appèl. De praktijktheorie omvat, impliciet of met even zoveel woorden, dus een favoriete uitleg van een deel van de sociale werkelijkheid, de identiteitsbepaling van de werksoort die op de werkelijkheid ingaat en de beoordelingscriteria voor het goed, passend uitvoeren van dat werk. Pas binnen dat kader kunnen de handelings- en relatierregels als zinvol verschijnen.

Hoewel dit normatieve kader uit het empirische materiaal gefilterd dient te worden, zal het daar nauwelijks bij kunnen blijven: het gaat hier om opvattingen, argumentaties, visies en zelfs hele filosofieën. Daarom zal de exploratie ervan ook hier al gauw meer theoretisch en conceptueel georiënteerde verkenningen met zich meebrengen. Die zijn soms ook aangewezen bij de opheldering van de regelgeving, maar vaker van het normatief-argumentatieve handelingskader.

Nog hebben we niet alle componenten genoemd, al verschillen de meningen over wat een praktijktheorie behelst en zullen sommigen het hierbij laten. Wij houden het erop dat de praktijktheorie, naast een *regelinzicht* en een normatieve *richtinggeving*, ook handelingsinstrumenten bevat: de middelen waarmee men het bedoelde werk ook *kan doen*. Instrumenten zijn in dit geval steekhoudende hulpmiddelen voor de praktijk. Dat kunnen apparaten, vragenlijsten of werkmateriaal zijn, maar veel vaker zullen het procedures en stappenplannen zijn, denkmodellen, geschikte taal, zoeksystemen, hints en dergelijke. Hier zitten we dicht tegen de receptuur aan.

Sommigen voegen aan dit soort middelen een soort ‘meta-instrumenten’ toe. De gedachte daarbij is dat het instrumentarium doorgaans voor het specifieke gebruik ter plekke bijgesteld en op maat gemaakt moet worden. Dat lukt alleen als de gebruiker begrijpen mag hoe de instrumenten zijn opgebouwd. Dat moet dus, terwille van de intelligente manipulatie ervan, in de praktijktheorie zelf verklaard zijn. Zou die uitleg ontbreken dan kan de potentiële gebruiker het instrumentarium slechts braaf volgen of weerspannig verwerpen; de enige tussenweg bestaat erin dat hij het dan maar op goed geluk verandert voor eigen gebruik.

2.3 Kwaliteitscriteria

We formuleerden in het voorbijgaan al enkele kwaliteitscriteria van een praktijktheorie. Die kunnen aangevuld worden, al zal het vanzelf spreken dat de aanwezigheid van alle componenten een eerste vereiste is. Een deel van de kwaliteitscriteria spreekt zich uit over (a) de *totstandkoming* van de praktijktheorie, een ander deel over (b) de *theorie zelf*, en een derde cluster betreft (c) de *gebruikers*. We hoeven alle (mogelijke) criteria hier niet uit te werken; een globale kenschets volstaat.

a Zoals gezegd schiet de totstandkoming van een praktijktheorie tekort als het zoekkader (waarnaar kijken, waarnaar streven?) en het normatieve kader (welke beginselen, intenties, beperkingen en voorbehouden gelden er?) niet aan de practici zelf ontleend worden. Beide kaders liggen zelden klaar; ze moeten veeleer gaandeweg nog gearticuleerd worden en zullen mede daardoor ook tijdens het onderzoek in beweging blijven, nog veranderen. De ruimte daartoe is dan ook zelf een kwaliteitscriterium: een praktijktheorie opstellen verloopt zelden rechttoe-rechtaan, maar eerder iteratief en verdisconteert dus de leerprocessen die al doende optreden. Rechtlignigheid, al dan niet vanuit een heldere probleem- en doelstelling, behoort niet tot dit soort onderzoek.

Buiten de criteria van de juiste afstemming van zoek- en normatief kader, en van de ruimte voor leerprocessen, hebben we hier te maken met kwaliteitscriteria omtrent de rol en positie van zowel onderzochten als onderzoeker. Kort gezegd, worden de onderzochten als competente mede-onderzoekers in voortdurende terugkoppelingsrelaties maar met een eigen (van de onderzoeker afwijkende) verantwoordelijkheid in het onderzoeksproces opgenomen. Omgekeerd geformuleerd, heeft de onderzoeker dus ook een duidelijk afgebakende en onvervreemdbare verantwoordelijkheid: hij doet het niet goed als hij samenvalt met de onderzochten en gebruikers of bungelt aan hun touwtjes.

b Kwaliteitscriteria die de praktijktheorie als theorie zelf betreffen zijn onder andere de volgende. Om te beginnen moet in de theorie het eerder genoemde ‘uit en voor’ de praktijk gevolgd worden of gevolgd zijn. De empirische fundering moet voorts aantoonbaar op orde zijn: een praktijktheorie speculeert niet en bevat geen oncontroleerbare uit-spraken. Ze is evenmin een verzameling van opinies. Ten derde, haar opbouw en integratie moeten systematisch en samenhangend, inzichtelijk en vrij van tegenspraken, en zo mogelijk elegant en simpel zijn. Ten slotte moet de totstandkoming, de stappen en beslissingen waaruit de theorie oprijst, gevolgd kunnen worden.

c Wat betreft de gebruikers of onderzochten, gelden onder andere de criteria die we al eerder noemden: de praktijktheorie moet relevant en bruikbaar zijn, passend bij de waarden, normen en vaardigheden van de gebruikers en bovendien begrijpelijk, en ten slotte voor het concrete, zich ontwikkelende geval hanteerbaar of aanpasbaar.

2.4 Reikwijdte en totstandkoming van de praktijktheorie

Een praktijktheorie is, zoals we zagen, een theorie maar bezit tegelijk een belangrijk surplus dat dienstig is voor het uitvoerende handelen. Dat vurig begeerde extraatje wordt in andragogische kringen wel het handelingsrepertoire genoemd. Hoe ver, zo vragen we ons afsluitend af, reikt dat handelingsrepertoire? Het moge duidelijk zijn dat de praktijktheorie en het daarmee verbonden handelingsrepertoire zeker geen *algemene geldigheid* of universele relevantie claimen. Ze zijn veel beperkter, specifiek, meer gericht op een *bijzondere groep* van problemen of mensen. Ze zijn overigens ook weer niet zó beperkt dat ze louter van betekenis zijn voor één enkel, *concreet geval*. De termen algemeen, bijzonder en concreet (A-B-C) stammen van Van Strien: volgens zijn systematiek bevindt onze invulling van een praktijktheorie zich op het B-niveau. Het betekent tevens dat voor deze praktijktheorie het kwaliteitscriterium van de overdraagbaarheid (transferabiliteit) geldt: we nemen daarbij op goede gronden aan dat wat we aan de weet zijn gekomen over één of enkele gevallen van de bijzondere groep overdraagbaar is naar de andere. Overdraagbaarheid moet hier verstaan worden in praktijktheoretische zin: niet per se alom geldig maar bruikbaar en relevant voor anderen in overeenkomstige omstandigheden. Precies in die bruikbaarheid en relevantie ligt dan ook een belangrijke validiteitstoets.

Om een praktijktheorie in de aldus geschetste vorm en op dit niveau te kunnen opstellen zijn enkele minder gebruikelijke onderzoeksontwerpen geëigend. We zullen ze verderop beschrijven, maar hier volstaan we met een korte aanduiding: het zal in de regel gaan om handelingsonderzoek of exemplarisch praktijkonderzoek en om een intensief gebruik van kwalitatieve technieken, waaronder symbolisch-interactionistische en inhoudsanalytische. Bovendien lijkt voor het bereiken van het B-niveau de opzet van een meervoudige gevalstudie (multiple case-study) aangewezen.

2.5 Deze studie

Welnu, heel deze studie is nauwgezet, zoals men merken zal, in de lijn van deze opvatting van een praktijktheorie opgezet en uitgevoerd. Al de genoemde kenmerken en intenties zal men terugzien. Laten we ze tot slot recapitulieren: (we ondernemen hier)

- een geconcentreerde empirische case-study, ingebed in de bescheiden opzet van een meervoudige gevalstudie
- naar integrale (beroeps- en handelings)praktijken van buurtpastores
- met een ruim gebruik van (kwalitatieve en inductief georiënteerde) analysetechnieken om de betekenis en de regelgeleiding, de praktische en symbolische samenhangen, en de dynamiek van het onderzochte sociale handelen te kunnen begrijpen (en dus niet om maatschappelijke kwesties te doorgronden)
- met daarnaast meer conceptueel en theoretisch gerichte analyses die aansluiten bij de verkenning van de betekenisamenhangen in het handelen
- in een flexibele opzet die gaandeweg optredende leerprocessen weet op te nemen in passende bijstellingen van het ontwerp
- met diepgaande en open terugkoppelingsrelaties naar de onderzochten en gebruikers in alle stadia van het onderzoek
- met de onderzochten als mede-onderzoekers die eigen, scherp van de onderzoekers onderscheiden, verantwoordelijkheden dragen
- gericht op het voortbrengen van een categoriale, dat is: op een bijzondere beroepsgroep toegesneden, praktijktheorie met een overdraagbaar handelingsrepertoire
- die bestaat uit (a) een grondig en onderbouwd inzicht in handelings- en relatierregels; (b) de verkenning van drie normatieve momenten (interpretatie sociale werkelijkheid, identiteitsbepaling van het werk en beoordelingscriteria); (c) een handelingsinstrumentarium, inclusief de verklaarde opbouw ervan op metaniveau en (d) kwaliteitscriteria gelet op de totstandkoming, de theorie zelf en de gebruikers.

HOOFDSTUK 2

DE OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

Inleiding

De beoogde praktijktheorie resulteert uit onderzoek (1993-2000) dat is uitgevoerd in een complex onderzoeksontwerp. Daarin werden verschillende onderzoekslijnen tegelijk ontwikkeld en deels op elkaar betrokken, en is de uiteindelijke praktijktheorie geconfigureerd uit nauwgezette, min of meer parallel aan elkaar ontwikkelde deeltheorieën. Aan het eigenlijke onderzoek gingen enkele vooronderzoeken vooraf (1990-1992/93) en na het afsluiten van de gegevensverzameling in strikte zin liepen de feedbackbijeenkomsten nog enige tijd door (1999-2000), waardoor er toch nog nieuwe gegevens binnenkwamen. In 2000 werd zelfs nog een nieuwe, theologische onderzoekslijn gestart, waarvan de opbrengst in deze studie uiteraard niet wordt meegenomen. In het onderzoeksontwerp zijn bovendien verschillende soorten onderzoek ondergebracht, zowel verschillend van aard (conceptueel, theoretisch en empirisch), als verschillend van techniek binnen eenzelfde kwalitatieve traditie. Zo zijn er naast symbolisch-interactionistisch georiënteerde technieken ook inhoudsanalytische gebruikt. Er zijn, verder, sterk uiteenlopende gegevens verzameld — van veldinterviews en statistische gegevens tot dagboeknotities en jaarverslagen —, terwijl er ook nog eens sprake is van één centrale onderzoekslocatie (Utrecht) waar de belangrijkste onderzoeksactiviteiten geconcentreerd waren, en een tiental andere locaties waar zich bepaalde onderdelen van het onderzoek voltrokken. Daarenboven zijn de sporen terug te vinden van verschillende disciplines: sociale wetenschappen — met name de sociologie, culturele antropologie en andragologie —, de wijsbegeerte en de (praktische) theologie. Baart was in de gehele periode de onderzoeker, maar naast hem zijn er op onderdelen en gedurende beperkte periodes, variërend van 0,5 tot 2,5 jaar, ook de nodige andere onderzoek(st)ers actief geweest. Voorts is een deel van het benodigde onderzoeksinstrumentarium gaandeweg ontwikkeld, zoals de logboeken en de technieken van het receptie-onderzoek. Ten slotte is er ook nog eens vele jaren en, afhankelijk van de verworven gelden, met horten en stoten gewerkt. Inderdaad, een betrekkelijk onoverzichtelijk en ingewikkeld geheel dat veel vergde van het onderzoeksmanagement. In dit hoofdstuk worden, vooruitlopend op de respectievelijke delen waarin ze uitvoeriger worden behandeld, de deelonderzoeken kort beschreven. Het gaat om 13 projecten waar omheen overigens nog tal van andere onderzoek-gerelateerde activiteiten plaatsvonden. We kunnen de 13 onderzoeksprojecten, waarvan we de tweede hierboven reeds hebben gepresenteerd, verdelen in drie groepen.

§ 1 *Het voortraject*

- 1 Verkenningen in het project *Armoedebestrijding in de wijk*
- 2 Discussies rond *Kerkelijke presentie*
- 3 Vooronderzoek naar
 - a archieven in het buurtpastoraat (later voortgezet als project 5 en 6)
 - b leefwereldstudies (later voortgezet als project 7)
 - c theologieën van de urban mission (later voortgezet als project 8)
 - d conceptuele afbakening van achterstandswijken (later voortgezet als project 12)

§ 2 *Het empirische onderzoek*

- 4 De regels van competent buurtpastoraat, onderzoek naar het handelen van twee buurtpastores op de centrale onderzoekslocatie (Utrecht)

- 5 De regels van competent buurtpastoraat, onderzoek naar het handelen van vier buurt-pastores via dag- en logboekonderzoek op drie locaties
 - 6 Soorten en stadia van buurtpastoraat, onderzoek op vijf locaties
 - 7 Leefwereldonderzoek, theoretisch onderzoek gecombineerd met zes case-study's
 - 8 Praktisch theologische onderzoek, geconcentreerd op de locatie Utrecht
 - 9 Receptie-onderzoek op de locatie Utrecht: onderzoek naar de betekenis van het buurtpastoraat in het aanvoelen van buurtbewoners
- § 3 *Theoretisch onderzoek*
- 10 Onderzoek naar het vraagstuk van distantiëring en nabije betrokkenheid
 - 11 Onderzoek naar een alternatieve vorm van professionaliteit
 - 12 Onderzoek naar het armoedebegrip
 - 13 Onderzoek naar onderzoeksmethodologische kwesties en de ontwikkeling van het benodigde onderzoeksinstrumentarium

In heel het onderzoek is voortdurend in zeer nauw contact met de betrokkenen gewerkt; daarom ligt dit geheel ingebed in een reeks inhoudelijke begeleidings-, coördinatie-, overleg- en terugkoppelingssituaties: van de onderzoekers onderling, maar ook met de onderzochten, met betrokken bestuurders, met vertegenwoordigers van die beroepsgroep en met andere belanghebbenden.

We zullen deze dertien projecten kort beschrijven, waarbij we het accent leggen op de inhoudelijke aspecten; de belangrijkste getalsmatige informatie komt in een intermezzo aan de orde. Ter oriëntatie van de lezers bieden we een tijdtabel (Tabel 12.0) waarop de bedoelde projecten zijn ingetekend. De looptijd, inclusief 'aanloop en uitloop', van het desbetreffende project is gerasterd en de periode van kernactiviteiten is omkaderd. Met 'kernactiviteiten' is, waar het om het empirische deel van het onderzoek gaat, vooral bedoeld: zeer intensieve gegevensverzameling en soms ook de periode waarin een toegevoegd onderzoek(st)er was aangesteld. Overigens zijn er cruciale publicaties mee bedoeld. Hoewel de looptijd der projecten op basis van eigen archieven en documentatie zo nauwkeurig mogelijk is bepaald, kan men soms twisten over de precieze aanvang van een bepaald project. Die mogelijke verschillen in berekening hinderen ons hier niet.

1 Het voortraject

Zoals in hoofdstuk 1 beschreven, wortelt dit onderzoek vooral in het dóórdenken op het boek van Schippers c.s. Niettemin was de analyse van zijn studie niet specifiek genoeg om ons eigen onderzoek te kunnen structureren. Voor de formele aanvang van ons onderzoek (28 september 1993) vonden door en deels onder leiding van Baart tal van verkenningen plaats, merendeels in het gehele daaraan voorafgaande jaar. Men herkent dat goed in de tijdtabel door acht te slaan op de kolommen 2e helft van 1992 en 1e helft van 1993. Die (voor)verkenningen dienden drie doelen: (a) onze interesse nader leren articuleren, (b) kansrijke en kansloze insteken voor het beoogde onderzoek leren kennen en (c) de algehele onderzoeksopzet ontwerpen. Tegelijk werden dankzij de onvermoeibare inzet van collega Van Hooijdonk de nodige geldmiddelen (najaar 1992) en personele faciliteiten (zomer 1993) verworven en werd het contact met de centrale onderzoekslocatie Utrecht opgebouwd, van de eerste kennismaking in april 1992 tot en met de onderzoekscontractering in juni 1993.

	'90	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99	'00
0 Centrale en decentrale onderzoekssturingen											
1 Verkenning <i>Armoedebestrijding in de wijk</i>											
2 Discussie over <i>Kerkelijke presentie</i>											
3 Onderzoek archieven en buurtconcepten											
4 Onderzoek locatie Utrecht											
5 Onderzoek log- en dagboeken											
6 Onderzoek typen en ontwikkelingen											
7 Onderzoek leefwereld-aansluiting											
8 Onderzoek praktische theologie											
9 Onderzoek receptie en betekenis											
10 Onderzoek distantie en betrokkenheid											
11 Onderzoek professionaliteit en exposure											
12 Onderzoek armoede-discoursen											
13 Divers ontwikkelingsonderzoek											

Tabel 12.0 De tijdtabel van het gehele onderzoek.

Project 1 Verkenningen “Armoedebestrijding in de wijk”

In 1987 besloot het kapittel van de Assumptionisten een langlopend project buurtpastoraat te starten rond ‘armoedebestrijding in de wijk’. In het voorjaar van 1990 lagen de eerste uitgewerkte schetsen van het project ter tafel en werd Baart daarover enige malen geraadpleegd. In december 1990 stelde de overste de vijf zojuist aangestelde werkers voor, onder wie pastor Schlatmann; ze gingen werken in Nijmegen (1 pastor), ‘s-Hertogenbosch (2 pastores) en Helmond (2 pastores). Baart, wiens suggestie om aan het project ook onderzoek te verbinden niet werd gevolgd, ging vanaf dat moment zoveel mogelijk materiaal van de startende pastores verzamelen. Zijn interesse verwoordde hij in februari 1991 als: vaststellen hoe de pastores hun werk op gang brengen, welke kennelijke regels hun handelen aansturen en hoe er, al dan niet met succes, gepoogd wordt de belangrijkste spanningen te hanteren. Tussen maart 1991 en september 1992 ontving hij van de pastores en van andere betrokkenen bij het project geregeld (werk- en team)verslagen, programmaschetsen, dagboeknotities en reflectienota’s; samen zo’n 200 pagina’s. Ook was er bij tijd en wijle (werk)overleg. Dat mondde uit in een bescheiden studiedag van pastores, overste en begeleidingsgroep in september 1992, waarop Baart kritisch reflecteerde op het verloop van het project tot dan toe. Zijn uiteenzetting viel verkeerd en nadien was zijn inbreng niet langer gewenst. Vier pastores van het eerste uur verlieten in of kort na dat jaar het project en de informatiestroom droogde op. Niettemin heeft deze betrokkenheid annex verkenning waardevolle inzichten opgeleverd, met name over de moeilijkheden om dit type pastoraat vanaf de straat op gang te brengen en onervaren pastores daarbij passend te begeleiden. Die inzichten werden vastgelegd en als interesses meegenomen naar andere onderzoeksprojecten. Hoewel de contacten met het project van de Assumptionisten als zodanig nooit meer werden hersteld (in april en juli 1993 werd definitief afwijzend gereageerd op de uitnodiging tot betrokkenheid bij ons voorgenomen onderzoek) is een van de pastores uit het project wél jarenlang en in verschillende hoedanigheden bij ons onderzoek betrokken geweest.

Project 2 Discussies rond *Kerkelijke presentie*

Van mei 1991 tot en met november 1992 is via (zeer uitvoerige) boekbesprekingen, seminars van praktisch theologische onderzoekers in zowel Utrecht als Amsterdam, een themanummer van *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* en een speciaal daartoe belegde studiedag in Den Bosch bijgedragen aan de discussies rond het boek van Schippers c.s. Wat daarvan de inzet en uitkomst was, is reeds uiteengezet en behoeft hier niet in extenso herhaald te worden. Het zijn vooral deze leerzame confrontaties geweest die ons geholpen hebben te ontdekken en verwoorden wat wij wilden onderzoeken. Op dat moment was het ook nog een expliciete interesse om inzichten in het oude-wijkenpastoraat nuttig te maken voor kerkopbouwelijke doelstellingen. Tezamen met de hierna te beschrijven vooronderzoeken is deelname aan deze discussie constitutief geweest voor de inrichting van ons onderzoek. Behoudens het kerkopbouwelijke deel zou deze doelstelling, ondanks de uiteenlopende verwoordingen die er in de loop der jaren aan werden gegeven, niet wezenlijk meer veranderen.

Project 3 Gericht verder vooronderzoek

Terwijl het contact groeide met het aartsbisdom, het dekenaat Utrecht en (dus) met een potentiële onderzoekslocatie, en terwijl tegelijk onze eigen interesse geleidelijk uitkristalliseerde, werd het noodzakelijk te komen tot een welomlijnd onderzoeksontwerp. In samenspraak met collega’s in het onderzoeksprogramma Kerkopbouw van de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht tekende Baart voor deze ontwerpen. Het eerste dateert uit februari 1992. In die dagen spraken we het liefst niet van oude-wijkenpastoraat of buurtpastoraat, maar van PKS-werk: pastoraat in kansarme stadsdelen. Dat was een krampachtige poging om buiten de

discussies te blijven over de precieze identiteit van het werk — ja/nee pastoraat, ja/nee missionair-diaconaal gericht, ja/nee in achterstandswijken, ja/nee buurtgericht, enzovoort. Het eerste ontwerp werd herzien, in mei 1992 verscheen het tweede en in juni het derde, verregaand uitgewerkte ontwerp. Dat zou geruime tijd richting geven aan het onderzoek.

De samenvatting van de probleemstelling luidde: (a) hoe ziet, in termen van handelings- en overlevingsstrategieën, de leefwereld van bewoners van kansarme stadsdelen eruit; (b) welke mogelijkheden en beperkingen voor kerk-zijn van de betreffende bewoners, alsmede welke kerkelijk presentie onder en ondersteuning aan de betreffende bewoners door beroepskrachten zijn daarmee verbonden; (c) hoe is de feitelijke kerkelijke presentie onder en ondersteuning van de betreffende bewoners door beroepskrachten ingericht, (d) hoe is de receptie onder de betreffende bewoners van die presentie en (e) welke aanwijzingen kunnen worden gegeven voor een praktisch theologische praktijktheorie voor het kerk-zijn van, de kerkelijk presentie onder en ondersteuning aan bewoners van kansarme stadsdelen? De doelstelling luidde: een bijdrage leveren aan de praktisch theologische theorievorming omtrent de voorwaarden waaronder in het handelen van pastores de christelijke traditie van betekenis kan zijn voor bewoners in probleemcumulatiegebieden. In het verlengde hiervan werden zes onderzoeksprojecten gedetailleerd uitgetekend:

- a Vooronderzoek dat ons een actueel en betrouwbaar overzicht moest geven van buurtpastoraat in Nederland en dat ons zou moeten leren of er archieven waren die met vrucht bestudeerd konden worden om inzicht te krijgen in (de inrichting en variabiliteit van) het handelen van buurtpastores.
- b Vervolgens werd er leefwereldonderzoek geschetst, voorafgegaan door een vooronderzoek naar de vraag hoe de leefwereld van de betrokken buurtbewoners bestudeerd kon worden.
- c Ten derde werd er een drievoudig onderzoek naar het feitelijke handelen van de pastores ontworpen:
 - er werd een inhoudsanalyse voorgesteld van documenten van oude-wijkenpastores; de bedoeling daarvan was om aan de hand van hun documenten een diepgaand inzicht te krijgen in hun handelen;
 - hetzelfde werd ook beoogd met het onderzoeksproject ‘analyse zelfobservaties oude-wijkenpastores’: aan de betrokkenen zou gevraagd worden op de computer een dagboek bij te houden, en daarbij volgens een vast stramien hun doen en laten te rapporteren. Die rapportages zouden langs kwalitatieve weg geanalyseerd worden;
 - hetzelfde werd eveneens nagestreefd met ‘analyse van de data uit directe interval-observatie en periodieke voortgangsgesprekken van oude-wijkenpastores’ op één centrale onderzoekslocatie. Hier zouden een paar pastores dus via interviews en observaties gedurende vier jaar intensief gevolgd worden.
- d Het laatste project betrof de compilatie van een praktijktheorie op basis van de zojuist genoemde deelonderzoeken.

Hoewel er in de loop der jaren nog het nodige zou veranderen aan de opzet en uitvoering van het onderzoek, is ook dit ontwerp lange tijd maatgevend geweest en geeft het dus een betrouwbaar beeld van wat er werd beoogd. Overigens werd aangenomen dat de theologie en de sociaal-wetenschappelijke benadering in deze projecten tegelijk hun aandeel zouden leveren; beide interesses werden dus niet gescheiden geprogrammeerd. Nadat de constructieve kritiek op deze voorstellen was verwerkt, gingen in het najaar van 1992 vier vooronderzoeken van start.

a Archieven buurtpastoraat

De onderzoekers Zijlmans en Baart bestudeerden (eind 1992 - begin 1993) de integrale archieven van vijf pastores en één instelling. Van elk archief werd vastgelegd welke soort documenten het bevatte, wat daarvan de kwaliteit, de detaillering en de bestreken tijdsperiode waren, en ten slotte werd getaxeerd of aan de hand van deze archieven het gezochte, precieze inzicht in het handelen van de betrokken buurtpastores verkregen kon worden. Al bij al werden circa 370 documenten met een totale omvang van zo'n 2000 pagina's geïnspecteerd. De slotconclusies luiden dat het niet goed mogelijk was het bedoelde inzicht uit deze archieven af te leiden. De archieven waren dikwijls te fragmentarisch, de documenten droegen te vaak het (strategisch) stempel van hun eerste gebruiksdoel — verslag aan subsidiegever, pleitnota's voor continuering van het werk, afstemming werkzaamheden in teamverband, trainingsopdracht, enzovoort —, de betrokkenen deden bij nader inzien toch nogal uiteenlopend werk en het veld zelf toonde het nodige wantrouwen tegen respectievelijk stelde verregaande voorwaarden aan een eventuele wetenschappelijke bestudering van de documenten. Archiefonderzoek in de voorgestelde vorm werd geschrapt en de idee schoot wortel dat alleen het laten bijhouden van dag- en logboeken volgens een vast stramien hier uitkomst kon brengen — zie verder onderzoeksproject 5. Het vooronderzoek had ons niettemin buitengewoon veel geleerd over de methodische en theologische variabiliteit in het werk; die kennis werd opgeslagen en is later aangewend in onderzoeksproject 6. In maart 1993 werd van dit vooronderzoek verslag gedaan.

b Leefwereldstudies

Dezelfde onderzoekers verrichtten in dezelfde periode ook het vooronderzoek naar de vraag hoe het beoogde 'leefwereldonderzoek onder buurtbewoners' ingericht kon worden. In principe waren er drie opties: zelf leefwereldonderzoek gaan doen op de plekken waar het oude-wijkenpastoraat actief is (wat bijzonder arbeidsintensief zou zijn); een secundaire analyse maken van reeds door andere onderzoekers verzameld materiaal over deze en soortgelijke buurtbewoners; of het onderzoek beperkt houden tot een literatuurstudie. Een beperkt aantal grote Nederlandse studies naar de leefwereld en leefstijl van uitkeringsgerechtigden, waaronder vooral werklozen en arbeidsongeschikten, van woonwagenbewoners, van bewoners van oude wijken en van druggebruikers werd bestudeerd onder het gezichtspunt van de achterliggende concepten en theorieën, de uitvoering van het onderzoek en de opbrengst ervan. Bovendien werd in bestaande archieven (zoals het Steinmetz-Archief van het SWIDOC) bekeken of er databestanden voorhanden waren die opnieuw geanalyseerd mochten worden en die voor onze vraagstelling interessant genoeg zouden zijn. En ten slotte werd onze eigen probleem- en doelstelling uitgewerkt in een mogelijke onderzoeksopzet om te kunnen bepalen wat er bij nieuw veldonderzoek zou komen kijken. De conclusie luidde dat het gezochte inzicht in de leefwerelden van de buurtbewoners en de aansluiting daarbij van de pastores het eenvoudigst en meest economisch bereikt kon worden via een algemene literatuurstudie en enkele beperkte, gerichte case-study's binnen het buurtpastoraat, eventueel in combinatie met receptie-onderzoek onder buurtbewoners. Het vooronderzoek werd eveneens in maart 1993 gerapporteerd en de aanbevelingen ervan zouden opgevolgd worden — zie verder onderzoeksproject 7.

c Theologieën Urban Mission

Het derde vooronderzoek werd van het najaar van 1992 tot de lente van 1993 verricht door Kozijn en Höfte. Zij zochten uit welke theologieën en theologische noties er op dat moment in Nederland binnen Urban Mission werden gebruikt om het werk inhoudelijk te kunnen doordenken. De bedoeling daarvan was tweeledig: eventuele tekorten opsporen en trachten daaraan in het eigen onderzoek wat te doen, en zo mogelijk een theologisch zoek- en kijkraaster voor

de beoogde praktijktheorie construeren. In het onderzoek werd allereerst gekeken naar de missiologische theologieën binnen de internationale en nationale beweging van de Urban Mission (Wilfred respectievelijk Van Lin, Lewin, Jongeneel). Voorts werd vooral de theologie van Schippers, inclusief de achterliggende theorieën en bronnen, onder de loep genomen. Er werd ook een korte verkenning gedaan naar de 'Heerlense' school (Chenu zoals verwerkt door Van den Hoogen en Verbaak) en naar enkele praktische publicaties van veldwerkers (Driessen, IJzerman, Pronk en Smit). De opbrengst werd in april 1993 gerapporteerd. Daarbij werd enerzijds duidelijk dat er geen coherente (praktische of systematische) theologie beschikbaar is waarmee het oude-wijkenpastoraat adequaat kan worden begrepen en aangestuurd. Van een eigenlijke en bij de situatie van het werk passende theologie van de Urban Mission, de kerkelijke presentie of bevrijding der armen, is geen sprake. Anderzijds werd duidelijk dat ook de geleefde theologie in het veld van het oude-wijkenpastoraat in documenten van de werkers weinig is geëxpliciteerd en gsystematiseerd. De onderzoekers kwamen tot de conclusie dat de theologie die in een praktisch theologische praktijktheorie van het oude-wijkenpastoraat vereist is nog ontwikkeld moet worden en dat daartoe het best een zoekraster, geconstrueerd met behulp van bestaande maar naastgelegen theologieën, over het oude-wijkenpastoraat kan worden gelegd. In de bespreking van dit vooronderzoek werden deze conclusies op inhoudelijke gronden verworpen: in een situatie waarin niemand weet hoe het zit en wat past, zou de theoloog zo open en bescheiden mogelijk de praktijk moeten benaderen. Dat gebeurde later ook in project 8.

d Conceptuele afbakening van achterstandswijken

Het vierde en laatste vooronderzoek werd verricht door Bremer. Hij kreeg, globaal gezegd, de opdracht de betekenis van enkele kernbegrippen uit de probleem- en doelstelling af te bakenen, en zo bij te dragen aan de operationalisering van die begrippen. Het ging met name om het concept (achterstands)buurt en kansarmoede. Zijn literatuurverkenning was voor het onderzoek weinig productief omdat hij zich fundamenteel verzette tegen de opzet van het onderzoek als zodanig en bovendien meende dat er in Nederland welbeschouwd geen 'kansarme stadsdelen' geïdentificeerd konden worden. Zijn onderzoek werd in maart 1993 besproken en verworpen; het speelde verder geen rol meer. De problematiek waarop hij terecht duidde, werd later hernomen in project 12.

In het verlengde van de discussies over deze vooronderzoeken en verkenningen kwam Baart in oktober 1993 met een nieuwe, integrale opzet van het gehele onderzoek. We zullen die hier buiten beschouwing laten omdat de strekking ervan niet wezenlijk anders is dan hierboven al werd vermeld en de technische uitvoering hieronder vanzelf aan de orde komt. Het uitwerken van het receptie-onderzoek, waarin buurtbewoners dus naar hun ervaringen met de pastores gevraagd zouden worden, leverde de meeste hoofdbreken op. Zoals men in de tijdtabel kan zien, werden vanaf het najaar 1993 drie langlopende onderzoeksprojecten gestart (de projecten 4, 5 en 7), terwijl korte tijd later ook project 8 op gang kwam. Driekwart jaar later begint ook het onderzoek naar de verschillende verschijningsvormen van het oude-wijkenpastoraat en pas vier jaar later kwam het receptie-onderzoek op gang.

2 Het empirische onderzoek

Het zwaartepunt van ons onderzoek ligt bij de projecten in dit cluster, en dan in het bijzonder bij al het onderzoek dat geconcentreerd is op de locatie Utrecht. De projecten 4, 5, 8 en 9 zijn vrijwel exclusief op die plek gericht. Hoewel de namen van beide betrokken pastores en de

buurten waarin zij werken geenszins geheim zijn, hebben we in gezamenlijk overleg besloten om in de beschrijvingen zoveel mogelijk pseudoniemen te gebruiken, uiteraard voor al degenen met wie zij van doen hebben maar ook voor henzelf. Deels wordt daarmee vermeden dat hun namen er als het ware onbescheiden wordt ingehamerd, deels wordt er zo ook ruimte gecreëerd tussen hun feitelijke optreden en de ‘personages’ die wij hier hebben gereconstrueerd. De beide pastores figureren in het vervolg dan ook onder de namen pastor Bas Kellenaar respectievelijk pastor Anne de Lodewick. Zoals gezegd worden de bedoelde projecten in de volgende delen van deze studie gepresenteerd, deels naar de methodologische beslissingen, deels naar hun uitkomsten. Hier worden de projecten slechts beknopt voorgesteld, waarbij we vooral aandacht geven aan de opzet en uitvoering.

Project 4 De regels van competent buurtpastoraat, onderzoek naar het handelen van twee buurtpastores op de centrale onderzoekslocatie (Utrecht)

Gedurende circa vier jaar (september 1993 - juli 1997) zijn beide pastores individueel en periodiek door Baart geïnterviewd, ten kantore van het dekenaat. Dat juist hij dat deed was meer toeval dan wijsheid, want toen het onderzoek op gang moest komen was er nog geen andere onderzoeker beschikbaar en was hij de enige die de nodige ervaringen met dit soort interviews en onderzoek had. De interviews, die meestal zo’n 3 uur per stuk namen maar een enkele keer ook 5 uur of zelfs één hele werkdag, hadden nauwelijks een vaststaande agenda en waren dus laag gestructureerd. Het ging er vooral om een gedetailleerd beeld te verkrijgen van wat de pastores deden, wat ze daarbij overwogen en voelden, wat lukte en wat stroef verliep, en wat naar hun mening de betekenis of opbrengst van hun optreden was. Ook naar redenen en motieven (waarom zó en niet anders?) werd veelvuldig gevraagd, net als naar degenen met wie zij contacten onderhielden. Gewoonlijk werd de zogeheten ‘empirische referent’ gezocht: welke concrete praktijk (wat, wanneer, hoe vaak, bij wie, in welke omstandigheden?) correspondeert met de meer algemene regels en overwegingen die de geïnterviewden naar voren brachten? Een enkele keer bood de interviewer ook theoretische referentiepunten aan en vroeg de geïnterviewden zich daartoe te verhouden: werkt het zo, waarom niet het gebruikelijke gedaan, mag dat zó uitgelegd worden, stemt dat overeen met wat we van X of Y kennen, enzovoort? Ook zijn eigen interpretaties en gevoelens legde de onderzoeker geregeld aan de geïnterviewden voor. Doordat de interviews over zo’n lange periode plaatsvonden, konden ook de geleidelijk verlopende ontwikkelingen in het werk in beeld gebracht worden; een deel van de interviews werd daar zelfs expliciet aan gewijd. Soms werden bepaalde cases, problemen en thema’s, die in eerdere interviews of in de interviews met de eigen collega, waren opgedoken, apart op de agenda gezet. Een enkele keer werd in de interviews aandacht geschonken aan kwesties die in de tussentijdse onderzoeksrapportages waren aangewezen. Vanwege de lange duur van het onderzoek en vanwege de hoge frequentie en grote intensiteit van interviews, analyseren en terugkoppelen, raakten onderzochten en onderzoeker zeer goed vertrouwd met elkaar. De toon tijdens de interviews was dan ook vaak hartelijk en zelfs collegiaal, maar daardoor niet minder kritisch of zelfs confrontatief: er is veel en hardnekkig doorggevraagd om zo diep mogelijk door te kunnen dringen in de onderhavige materie. Voor de pastores betekende het onder andere dat zij tijdens de interviews niet zomaar articuleerden wat ze al paraat hadden, maar zich engageerden in belangrijke leer- en reflectieprocessen. Overigens bezocht de onderzoeker beide buurten herhaaldelijk (met en zonder de betrokken pastor) om zich een beeld te kunnen vormen van de context en sfeer van werken.

De interviews werden woordelijk uitgetypt, alle typoscripten werden aan de hand van de geluidsopnamen gecontroleerd, de verbeterde versies werden in scènes verdeeld en zo met de gebruikelijke kwalitatieve onderzoeksmethoden geanalyseerd. Van alle interviews werden ook

samenvattingen en profielkaarten gemaakt. Aanvankelijk werd voor de analyse alleen Kwalitan gebruikt, maar in de loop der jaren werden bepaalde elementen (specifiek woordgebruik bijvoorbeeld of bijzondere netwerken van begrippen en handelingen) ook met een bonte stoet van andere programma's onderzocht. Cases, dat zijn: beschrijvingen van de omgang met bepaalde personen of gezinnen, werden vaak over vele interviews (en jaren) verspreid gerapporteerd en een beperkt aantal ervan is uit de desbetreffende interviews gelicht en apart gereconstrueerd en geanalyseerd — soms met afwijkende, meer inhoudsanalytische technieken.

De onderzoeker stelde (half)jaarlijks tussenrapportages samen waarin hij verslag deed van zijn analyses en bevindingen tot dan toe. Het gaat daarbij om omvangrijke verslagen, oplopend tot wel 70 pagina's. Tijdens de besprekingen van deze verslagen ging het er dikwijls heftig aan toe, bovendien verliepen ze doorgaans zeer nauwkeurig (alinea voor alinea) en vergden ze vaak meerdere bijeenkomsten. In een enkel geval werden er zelfs vier bijeenkomsten gewijd aan de bespreking van een tussentijds verslag. De inzet van deze besprekingen was nooit de instemming van de pastores te verwerven, maar om te bezien of de verwerkingen voldoende werden herkend, recht deden aan hun werk, actueel en volledig genoeg waren. De besprekingen leverden vaak een stortvloed op van nadere informatie, uitleg, illustraties en preciseringen. Daarom werden er, zo mogelijk, ook van deze bijeenkomsten bandopnamen gemaakt. Deze werden echter niet uitgetypt: de verwerking ervan geschiedde rechtstreeks vanaf de tape. Bovendien leverden de pastores steeds hun versie van de onderzoeksverslagen weer bij de onderzoeker in, zodat hij ook over hun aantekeningen bij de tekst beschikte. Al deze aanvullende informatie is in de uiteindelijke verwerking betrokken, al werd een — niet eens gering — deel ervan door de onderzoeker met redenen omkleed verworpen en niet opgenomen. Ook toen het onderzoek zover was gevorderd dat er artikelen en delen van boeken, ook van dit boek, werden voorbereid en gepubliceerd, werd deze manier van feedback vragen en geven voortgezet. Een arbeidsintensieve en kostbare maar heel vruchtbare manier van werken, die bovendien recht doet aan de competentie van de onderzochten. In zekere zin verwerven zij, zoals dat hoort bij handelingsonderzoek, de status en positie van mede-onderzoekers.

De eerste tussentijdse verslagen stuitten op aanzienlijke weerstand bij de pastores omdat het onderzoeksmateriaal al te zeer overeenkomstig vooraf bedachte rasters — in casu: van probleemoplossend handelen — werd geordend. Technischer geformuleerd: de sensitizing concepts of: attenderende begrippen, waarmee de onderzoeker zijn materiaal in eerste instantie poogt te ontsluiten, waren veel te dominant. Ik heb van die kritiek geleerd en heb nadien veel radicaler gepoogd het materiaal vanuit zijn eigen logica en betekenisconfiguraties tot spreken te krijgen. Dat heeft ertoe geleid dat ik ettelijke jaren weinig anders gedaan heb dan 'regels' reconstrueren. Men moet zich dat voorstellen als de pietepouterige arbeid waarin allerlei deelhandelingen (contact maken, over straat lopen, een gesprek beginnen, iemand begeleiden bij een bezoek aan een instantie, mee eten bij mensen thuis, binnenkomen en zich voorstellen, raad geven, doorverwijzen, aanmoedigen enzovoort) tot in de kleinste details werden nagetekend: waaruit bestaat die activiteit, wat gebeurt er eerst en wat daarna en hoe ziet de gehele keten eruit, wat doet de pastor gedurende zo'n deelhandeling dus allemaal, hoe voert h/zij dat uit? Bovendien werden de betekenissen van die activiteiten verzameld, zodat hun zin begrepen kon worden. Zo werden er óók lijsten aangelegd van bijvoorbeeld het gebruik van de mond of hand (wanneer en bij wie; soorten gebaren en mogelijke betekenis), het gebruik van de fiets, van lichamelijke en lichamelijke arbeid (optillen, zweten, pijn hebben, voetballen, sterke weerzin voelen, schoonmaken), maar ook bijvoorbeeld van alle vindplaatsen en betekenissen van woorden als 'spiritualiteit', 'volhouden', 'niet opgeven', 'bezwijken', 'genieten', 'verwonderen', 'toelaten' enzovoort. Alle regels, deelhandelingen, emoties en uitleg die gegeven werden over de startperiode (de blootstelling aan het leven in de buurt, terwijl men passief blijft en over

straat zwerft) werden verzameld en voorzichtig in elkaar gezet tot een voorlopig ‘model van de exposure’. Uit de navertelde cases werden niet alleen de kennelijke (hulp)vragen gededuceerd, maar ook en vooral de manier waarop zulke vragen de pastor überhaupt ter ore komen, hoe deze ermee omgaat en welk deel van de vraag hij of zij tot de eigen competentie rekent. Heel veel ketens, patronen, lijsten, tabellen en overzichten dus van relatief kleine eenheden. De tussenrapportages staan dan ook vol van dergelijke opsommingen. Pas in de latere jaren van het onderzoek werden ze in een ruimer conceptueel, theoretisch of analytisch kader geplaatst.

Overigens levert deze manier van werken ook een handvol begrippen op die weliswaar veelvuldig door de geïnterviewden worden gebruikt maar waarvan de betekenis en implicaties niet werkelijk opgehelderd konden worden; het gaat daarbij bijvoorbeeld om ‘professioneel’, ‘de buurt’, ‘de leefwereld’, ‘aansluiten’, ‘arm zijn’, ‘zich betrokken voelen’. In een deel van deze concepten waren we toch al geïnteresseerd, en sommige ervan zijn dan ook apart onderzocht, ook in een ruimer verband dan dat van het onderzoeksmateriaal — zie de projecten 10 en verder.

In de meest klassieke opvattingen van kwalitatief onderzoek wordt ervan uitgegaan dat de gedisciplineerde opeenstapeling en indikking van deze deelanalyses geleidelijk tot een omvattender inzicht leiden. Onze ervaring in dit en in ander onderzoek is echter dat dat maar tot op zekere hoogte zó verloopt. Inderdaad kan en behoort men zijn analyses in te klinken tot hoofdtrefwoorden, dimensies, variabelen en typen, maar vroeger of later moet de onderzoeker in intensieve wisselwerking met het materiaal een *Gestalt* vinden, één of enkele ideeën die al het losse materiaal samengang verlenen, dat is: op hun begrip brengen, de achterliggende redelijkheid of logica’s ervan tonen en de innerlijke dynamiek ervan bevattelijk maken. In dit onderzoek brak een dergelijk idee pas in 1996/1997 door: een alternatief en sterk afwijkend idee van presentie met als tegenbeeld ‘de interventie’. Vanaf dat moment draaide de onderzoeksrichting goeddeels om en ging veel aandacht uit naar de validering van deze idee, naar de herordening van de deelanalyses, naar de beoordeling van nieuwe gegevens in dit licht (gesloten codering), en naar de nauwkeurige en gefundeerde invulling, uitwerking en bijstelling van deze idee. In ons geval nam dat ruim twee jaar, tot de zomer van 1999: de *Gestalt* van de presentie bleek verdedigbaar en hoefde niet meer opgegeven te worden maar de uitwerking ervan moest nog wel enkele keren sterk worden bijgesteld. Vooral uit deze onderzoeksactiviteiten groeide de praktijktheorie. Maar daaruit niet alleen. Laten we dus overgaan tot de verheldering van de overige onderzoeksprojecten.

Project 5 De regels van competent buurtpastoraat, onderzoek naar het handelen van vier buurtpastores via dag- en logboekonderzoek op drie locaties

Zoals gezegd werd het bedoelde inzicht ook gezocht via de analyses van log- of dagboeken, en eventueel ook van andere daarvoor in aanmerking komende documenten. Uiteindelijk is dit project bijna net zo belangrijk geworden als het analyseren van de periodieke interviews.

Het vooronderzoek had ons geleerd dat spontaan bijgehouden aantekeningen in logboeken, dagboeken en dergelijke voor ons onvoldoende eenduidig en bruikbaar waren. Daarom deden we al snel na de aanvang van het onderzoek een poging de pastores op de centrale onderzoekslocatie, die op de computer, in schriftjes en op blocnotes, thuis en op straat, toch al observaties vastlegden en dagboeken bijhielden, volgens een specifiek stramien en op de computer een dagboek te laten bijhouden. Baart bouwde in het najaar van 1993 daartoe een eenvoudige database (*Notebook*) om. Dat eerste dagboekprogramma, dat goed aansloot bij het door de pastores gebruikte WordPerfect, bood de gebruiker per gebeurtenis één ruim bemeten blad (record) met daarin enkele standaardvelden voor de vermelding van het gebeurde en voor de

eigen reflecties daarbij; voorts waren er velden voor het invullen van trefwoorden, plaats, tijd en betrokkenen. We ontdekten al snel dat het programma te klein en onhandig was. Met Nico de Groot, systeembeheerder aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, werd daarom aan een veel zwaarder en beter bruikbaar dag- en logboekprogramma gewerkt. Met enkele tussenversies kon er in mei 1994 een redelijk goed werkende versie worden aangeboden. Het werd meteen in gebruik genomen en er werd bijgehouden hoe het beviel, in welke mate de pastores het werkelijk gebruikten en of ook zichzelf baat hadden bij deze manier van dagboek schrijven. Met name pastor Anne schreef veel, zij het met behulp van het oudere dagboekprogramma van Baart dat weliswaar klein en soms wat onhandig was maar nooit vastliep; pastor Bas gebruikte het computerprogramma sporadisch, had thuis ook geen computer staan, en gaf de voorkeur aan de bekende schriften. In de loop van 1994 werden door De Groot en Baart veel gebruikerswensen ingebouwd en in februari 1995 kon een goede, gebruikersvriendelijke versie met een mooi verzorgde, 37 pagina's tellende handleiding worden uitgezet, niet alleen op de centrale onderzoekslocatie maar ook op twee andere werkplekken. Baart experimenteerde inmiddels met analyse van de dagboek aantekeningen in Kwalitan — wat goed lukte. Toch groeide in 1995 de weerstand tegen het dagboek schrijven op deze manier: te omslachtig, te veel gebonden aan de schrijftafel, onoverzichtelijk vanwege het werken in kleine vensters, te weinig mogelijkheden om de eigen notities te analyseren en zo meer. Op de beide andere locaties experimenteerde men niet serieus met het programma; dat was teleurstellend maar tegelijk een teken aan de wand. In september werd een laatste, aangepaste versie ontwikkeld en geïntroduceerd maar eigenlijk was de animo er toen al uit. Het project werd eind 1995 stopgezet: zo lukte het niet.

Gelukkig bleven de beide pastores op de centrale onderzoekslocatie op papier of in hun eigen tekstverwerkers aantekeningen maken, reflecties en gebeurtenissen noteren en verslag doen van speciale wederwaardigheden. Dat materiaal werd aan de onderzoeker beschikbaar gesteld, samen met alle kwartaal- en jaarverslagen, met artikelen, preken, columns, voordrachten, voorbeden, trainingsopdrachten, reflectiestukken voor de begeleidingscommissie, uiteenzettingen bij gastcolleges en wat al niet meer. Een stroom van informatieve documenten, waaronder dagboekachtige aantekeningen over specifieke cases en voorvallen een belangrijke plaats bleven innemen. Vooral pastor Anne heeft verhoudingsgewijs veel van dergelijke notities geleverd. Al dit materiaal is, vaak ook tegelijk met de interviews waarvan hierboven sprake was, verwerkt. De documenten werden allemaal samengevat, er werden lijsten aangelegd met trefwoorden en vindplaatsen of 'ingangen' die aansloten bij de interviewanalyses, grote argumentatielijnen en belangwekkende cases werden uit de diverse documenten gelicht en tot samenhangende eenheden gecompileerd, het verloop van werkzaamheden (en projecten daarbinnen) werd in tijdtabellen vastgelegd, eigenaardigheden van stijl en argumentatie werden genoteerd en er werden turflijsten aangelegd over van alles en nog wat (huisbezoek, kaartjes versturen, groepsbijeenkomsten, enzovoort). Omdat deze documenten, zoals gezegd, ook allerlei bijzondere kenmerken bevatten die samenhangen met hun oorspronkelijke gebruikscontext, zijn ze in de regel ook op een metaniveau geanalyseerd zodat de gebruikscontext verdisconteerd kon worden. De toevloed van deze documenten liep door tot in 1999 en tezamen hebben ze erg geholpen om de grote lijnen van het werk te blijven zien. In de tussenrapportages werden analyses van interviews en van deze andere documenten meestal tegelijk aangeboden. In 1998-1999 zijn alle documenten nog weer eens apart doorgenomen en zijn er, na de interviews dus, nog tal van detailanalyses op uitgevoerd.

Het moge dan jammer zijn dat het niet is gelukt om op meerdere locaties op eenzelfde manier (digitaal) dagboeken te laten bijhouden, dat neemt niet weg dat de opbrengst van de documentanalyse op deze ene locatie zeer rijk was en belangrijke aanvullingen en correcties

op de interviews betekenden. Ze hebben beslist zéér geholpen meer inzicht te krijgen in het optreden van de pastores. Overigens mocht Baart in de gehele onderzoeksperiode ook kennis nemen van wat er op andere locaties gebeurde: hij ontving al die jaren *Vliegers* en *Link* (een bulletin respectievelijk een vakblad van de Vereniging Netwerk Urban Mission in Nederland en Vlaanderen) en tal van werkplekken waren zo goed om hem hun jaarverslagen en beleidsnota's, feestbundels en dergelijk toe te sturen. Hoewel deze informatie niet in dit onderzoek is verwerkt, voedden ze wel de belangstelling, vragen en vergelijkingspunten van de onderzoeker.

Project 6 Soorten en stadia van buurtpastoraat, onderzoek op vijf locaties

Het zesde project had tot inzet om inzicht te verkrijgen in de soorten oude-wijkenpastoraat in Nederland. Er werd in de eerste helft van 1993 gewerkt aan het opstellen van een 'kaart van Nederland' — wie doen dit werk, hoe zijn zij aangesteld, waar zitten zij, van welke denominatie zijn zij, et cetera? Een goed deel van de data daarvoor is verzameld en neergelegd in de zogeheten PKS-atlas van augustus 1993, samengesteld door Baart en Sulimma. In juli 1993 verscheen echter ook het rapport van Marina van Dalen en Bart Eigeman (1993), waarin onder meer een uitvoerig landelijk overzicht van werkplekken bleek te zijn opgenomen. Dat rapport heeft de onderzoekers geholpen om onder andere tot een werkdefinitie van het buurtpastoraat te komen die tegelijk scherp en dekkend was, gelet op de vele werksoorten waarin buurtpastoraat-achtig werk zich voltrekt. Het rapport geeft een beeld van de veelkleurigheid en veelvormigheid van het werk, en van de problemen die veldwerkers ervaren en welk soort hulp zij vruchtbaar achten. We telden in augustus zelf 38 personen die dit soort werk deden; de verschillen tussen hen in aanstelling, denominatie, aangevatte problemen, methodiek van werken, theologie, doelgroep, opleiding en bestuurlijke inbedding waren werkelijk enorm. Een tweede telling (november 1994) door het Netwerk Urban Mission leverde 42 werkplekken op en de laatste telling (najaar 2000) brengt het getal op 44 werkplekken.

Tegen de achtergrond van onze algemene interesse in het handelen van buurtpastores, en gelet ook op de ideologisch getinte schoolvorming in Nederland, wilden we graag achterhalen wat de verschillen precies waren, hoe ze ontstonden en of deze variatie wellicht teruggebracht kon worden tot enkele coherente typen, bijvoorbeeld het actiegerichte, poimenische of gemeenschapgerichte type buurtpastoraat. We hadden bovendien het vermoeden dat sommige varianten niet opgevat moesten worden als zelfstandige typen maar als stadia van ontwikkeling. Zo veronderstelden we — ten onrechte, naar later bleek — dat bepaalde, heel zoekend ingerichte varianten vooral of misschien zelfs uitsluitend te vinden zouden zijn bij startende werkers en dus pasten bij de eerste stadia van de werkontwikkeling, terwijl de gemeenschapstichtende varianten alleen bij ver ontwikkeld buurtpastoraat zou passen.

In het voorjaar van 1994 was het design van dit onderzoeksproject, waarop we het liefst een onderzoeker-in-opleiding (promovendus) wilden zetten, helder. Op basis van ervaringen op de centrale onderzoekslocatie werden de meest relevante vragen en kwesties geformuleerd die op andere plekken uitgezocht moesten worden. Bovendien werden er met ingevoerde werkers uit het Netwerk Urban Mission vijf, onderling sterk uiteenlopende, interessante en toegankelijke locaties geselecteerd waarmee vervolgens een onderzoekscontract werd afgesloten. Ze zouden in het najaar van 1994 vijf maal geïnterviewd worden over enkele cruciale aangelegenheden. Er werd een potentiële onderzoekster/promovenda gevonden. Ondertussen werden er vijf interviewers aangeworven, schreef Baart een training en vond onder leiding van dr Elly Beurskens deze trainingsweek ook daadwerkelijk plaats (zomer 1994). De beoogde onderzoekster/promovenda nam aan die training deel maar trok zich onverwacht in oktober 1994 volledig terug. De interviews vonden niettemin toch plaats en werden afgenomen door

Hein Steneker, Ellen Hogema, Marc van der Post, Paul Vlaar en Elly Beurskens — die de weggevallen onderzoekster verving. Begin 1995 werden de 25 interviews woordelijk uitgetypt.

De interviews waren zogeheten ‘exploratieve diepte-interviews’ met een open structuur. Alleen de gespreksthema’s stonden vast en waren per interview ingedeeld. Soms lasen de interview(st)ers ter ondersteuning van de gesprekken bepaalde papers, zoals verslagen, programma’s en op schrift gestelde reflecties. Soms ook werden deze papieren ter kennisneming aan de uitgetikte interviews toegevoegd.

Na de transcriptie viel het onderzoek echter stil: er was geen onderzoeker meer en er was evenmin nog geld. Pogingen in 1995 om bij NWO gelden voor een promotieonderzoek te vinden mislukten en in 1996 schreef Baart dan maar een sterk afgeslankte versie van het oorspronkelijk beoogde onderzoek. Een extern fonds verklaarde zich in 1997 bereid dat te financieren en zo werd in de zomer van 1997 de draad weer opgenomen. Beurskens en Baart tekenden er voor en het onderzoek werd in één jaar tijds — met een kleine uitloop in verband met de rapportage — tot een goed en inhoudelijk ook bevredigend einde gebracht. De 25 interviews (samen goed voor circa 1300 pagina’s) werden geheel volgens standaardprocedures van de kwalitatieve onderzoekstraditie geanalyseerd. Zo ontstond er inderdaad een goed beeld van de verschillen en bovendien bleek het mogelijk om van enkele ‘typen’ te gaan spreken. Uiteindelijk werd er een poging gedaan de ratio van deze typen te verklaren: waardoor treden de verschillen op? Het antwoord werd gevonden en kon gebaseerd worden op de waarden van slechts vier variabelen. Eerdere vermoedens van de onderzoekers werden daarbij gelogenstraft. De indruk bestaat dat de bescheiden uitvoering van dit onderzoeksproject uiteindelijk geen afbreuk gedaan heeft aan de opbrengst en relevantie ervan: we beschouwen ook dit project als een geslaagde en cruciale bijdrage aan de gezochte praktijktheorie.

Project 7 Leefwereldonderzoek, theoretisch onderzoek gecombineerd met zes case-study’s

Met de hulp van een ander fonds werd kort na en in nauwe aansluiting bij het vooronderzoek het onderzoeksproject ‘aansluiten bij de leefwereld’ op gang gebracht; het werd uitgevoerd door Zijlmans en Baart (oktober 1993 - december 1995). De vraagstelling luidde:

- a Hoe zien de levenslopen en leefwerelden van onderscheiden categorieën van achtergestelde en gemarginaliseerde (buurt)bewoners (zoals langdurig werklozen en uitkeringsafhankelijken, kinderen uit diverse typen sociaal-economisch zwakke arbeidersgezinnen, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, verschillende typen verslaafden) eruit, inhoudelijk, naar hun structuur, alsook onder een ontogenetisch en cultureel gezichtspunt?
- b Hoe dienen deze levenslopen en leefwerelden theoretisch begrepen te worden?
- c Hoe raken oude-wijkenpastores afgestemd op respectievelijk hoe kunnen zij aansluiten bij deze leefwerelden en levenslopen?
- d Zijn oude-wijkenpastores in de praktijk van hun pastoraat werkelijk voldoende afgestemd op deze levenslopen en leefwerelden?

Het was — wat informeler geformuleerd — de bedoeling om via dit deelonderzoek een beter inzicht te krijgen in de consequenties voor het oude-wijkenpastoraat van de algemene doelstelling om ‘aan te sluiten bij de leefwereld van armen’: wat is er bedoeld als pastores dat willen, waarbij zouden ze dan moeten aansluiten, hoe zou dat moeten, wat levert dat op en lukt het ook? Die aansluitingsinteresse is een déél van de praktijk van oude-wijkenpastores en werd daarom in het kader van de ontwikkeling van een praktijktheorie opgenomen in het onderzoek als zodanig.

In de eerste fase van het onderzoek (grofweg 1994) werd zo’n twintigtal bestaande, grote en kleinere leefwereldstudies geanalyseerd. Daarbij hadden we vooral de eerste twee onder-

zoeksvragen op het oog: wat is een leefwereld, hoe zijn leefwerelden ingericht en gestructureerd, hoe zien ze er inhoudelijk uit (dus: wat valt erin voor, hoe wordt gehandeld, gekeken, gevoeld) en ten slotte hoe verwerft men er kennis van? Eind 1994 deden de onderzoekers verslag van hun onderzoek en kon de tweede fase beginnen: de toepassing van de gewonnen inzichten op het werkveld van het oude-wijkenpastoraat (1995). Daartoe werd een 'leefwereldlijk zoekraster' uit de literatuurstudies afgeleid en daarmee werd bij wijze van experiment één casus, van pastor Anne, in extenso geanalyseerd. In feite ging het daarbij om de analyse van een casus aan de hand van heel bijzondere vragen die ontleend waren aan het gezichtspunt van de leefwereld en levensloop. Die manier van doen week sterk af van de open analysewijze die gevolgd is bij de bestudering van de interviews en documenten. Toen uit het experiment bleek dat deze werkwijze vruchtbaar was en werkelijk nieuwe kennis opleverde — waarvan in enkele wetenschappelijke artikelen verslag werd gedaan — werd besloten om meer cases te gaan analyseren.

In het groepje betrokkenen uit het veld dat tijdens dit onderzoek van december 1993 tot juni 1997 als klankbord fungeerde, werden de uitkomsten van het theoretische onderzoek en van het experiment in de loop van 1995 besproken. Daar haalde men zijn neus op voor de uitkomsten — weinig nieuws, moeilijkdoenerij — maar men wilde uiteindelijk wel bemiddelen naar locaties die cases zouden kunnen bieden voor de verdere analyses. Toch stropste en stokte dat bemiddelen onmiddellijk. De onderzoekers interpreteerden de weerstand en de weerzin deels als begrijpelijke kritiek op de toon en moeilijkheidsgraad van het verslag (ruim 100 pagina's bovendien) en van de artikelen, maar ook als de angst voor een 'evaluatie' van het werk aan de hand van externe, geobjectiveerde en vaststaande criteria, afgeleid van leefwereld- en levensloopstudies. Bovendien leken de betrokkenen te vrezen dat wetenschappers in wetenschappelijke artikelen aan de haal gingen met het werk van veldfunctionarissen en over hun ruggen heen eer trachtten in te leggen. Het leek erop dat een sluimerende machtsstrijd aan het oppervlak kwam: zijn de onderzoekers wel te vertrouwen en wie is gediend met dit soort onderzoek? De klankbordgroep stelde zich van meet af aan al maar geleidelijk steeds stringenter op als censor. Van een dergelijk wantrouwen hadden we op ander plekken geen last gehad omdat we daar in contracten en vooral in ons feitelijke optreden konden laten zien wie we waren en waarvoor we ons inspanden. Om uit de problemen te geraken werden uiteindelijk enkele rigoureuze beslissingen genomen: (1) de voortgang van dit onderzoek werd losgekoppeld van de bespreking, instemming en medewerking van de klankbordgroep, (2) in de klankbordgroep werden de inhoudelijke discussies over het onderzoek beëindigd omdat we met de onderzochten zelf al voldoende feedbackrelaties hadden en een verdubbeling daarvan op landelijk niveau daardoor onnodig was en (3) de klankbordgroep zou zich voortaan niet meer met de kennisproductie (=onderzoek) maar met de kennisdistributie bezighouden, dus met de vraag hoe inzichten vanuit het lopende onderzoek voor het veld nuttig gemaakt konden worden. Met die nieuwe taakstelling heeft de klankbordgroep nog anderhalf jaar gefunctioneerd maar dat ook dat wilde niet vlotten. Het wantrouwen, zo ervoeren we dat, bleef en kon niet worden weggenomen.

Via de raadpleging van sleutelfiguren werden in 1995 toch nog vijf cases gevonden voor analyse met het leefwereld- en levensloopraster. Met de betrokkenen werden contracten gesloten over het verzamelen van de benodigde gegevens (documenten, interviews), en over de verwerking, feedback en het gebruik. Het was een periode waarin we over eieren moesten lopen, maar het lukte. Uiteindelijk beschikten we over zes, soms zeer uitvoerig gedocumenteerde gevalsbeschrijvingen waarin het werk van negen buurtpastores zichtbaar was. Omwille van de anonimiteit kunnen de pastores die zo goed waren mee te werken, helaas niet worden genoemd. Toen aan het eind van dat jaar het contract van onderzoeker Zijlmans afliep, waren

de meeste cases eenmaal, zij het in globo, geanalyseerd en waren delen ervan aan sommige betrokkenen individueel voorgelegd. De contacten met het veld verliepen dikwijls stroef. Baart zette het onderzoek nog enige tijd voort, maar zonder assistentie zou het niet goed afgemaakt kunnen worden. Ruim een jaar later verklaarde een fonds zich bereid het merendeel van de kosten voor de afwerking van dit onderzoeksproject te financieren. Baarts werkgever financierde de rest en zo kon dr Jan van der Wal worden aangesteld. In circa een half jaar (juli 1997 - februari 1998) werden de tweede en derde fase van het onderzoek afgerond. Het betekende dat de case-analyses goed op orde werden gemaakt, het contact met en het vertrouwen in het veld werden hersteld en dat er in november 1997 een studiedag plaatsvond met vrijwel alle betrokken pastores waarin de tevoren toegestuurde uitkomsten van de analyses tot in detail werden doorgesproken onder de gezichtspunten: heldert deze manier van analyseren wat op (helpt het je om beter te begrijpen wat er gebeurt?) en wat helpt de beschreven pastores het meest om de spanningen, die inherent lijken aan de leefwereldbenadering, te hanteren? Met de laatste vraag werd de kunst van het aansluiten bij de leefwereld dus nadrukkelijk gethematiseerd. De dag was een groot succes: de analysewijze vond veel positieve weerklank en ook over het hanteren van de spanningen werd veel kostbaar materiaal aangedragen. Van de studiedag werd een gedetailleerd verslag gemaakt dat integraal betrokken werd in de afrondende verslaglegging van heel het project (februari 1998). Na het vertrek van Van der Wal zag Baart zich genoodzaakt de onderzoeksuitkomsten nog eens zeer grondig om te werken; het onderzoek werd afgerond in de zomer van 1998. Al is ook dit project niet zonder horten en stoten verlopen, toch is het volledig uitgevoerd en bovendien buitengewoon vruchtbaar gebleken. Het heeft, zoals al bij de aanvang van heel dit onderzoek werd verwacht, essentiële inzichten opgeleverd die in de praktijktheorie konden worden geïntegreerd. Zoals het onderzoek naar typen buurtpastoraat uniek in Nederland is, zo geldt dat ook voor dit onderzoek.

Project 8 Praktisch theologische onderzoek, geconcentreerd op de locatie Utrecht

Helaas moet het theologische onderzoeksproject als mislukt bestempeld worden. Daarmee is een belangrijke peiler onder het onderzoek uit gevallen. De opdracht om strikt *vanuit* de basale, empirische gegevens te gaan theologiseren (inductief dus) bleek een heel moeilijke en ongebruikelijke opdracht en uiteindelijk zelfs een struikelblok. De vertrouwdheid onder theologen met de bedoelde onderzoeksstrategieën is gering. Kennelijk was het zeer verleidelijk om *naar aanleiding van* het empirische materiaal en in aansluiting bij grote theologische theorieën te gaan reflecteren. In het aanvoelen van de betrokken pastores wordt zo echter een te grote afstand bewaard tot de praktijk die doordacht wordt. Dat de theoloog voorts zou theologiseren over *heel* het onderzoeksmateriaal en met het oog op een *praktijk*theorie, verzwaarde de opdracht aanzienlijk. De inkadering in een praktijktheorie leidde ertoe dat bepaalde, wellicht interessante en ook knappe reflecties afgewezen werden omdat ze onbruikbaar waren en dus antwoord gaven op niet gestelde vragen; dat zijn kwesties die in een praktijktheorie niet aan de orde zijn.

Het theologische gedeelte van het onderzoek richtte zich primair op de ‘waarom-vraag’ met het doel de theologische en de theologisch relevante regulatieve idee(en) te exploreren en theoretisch op een noemer te brengen. Met ‘ideeën’ wordt het brede conglomeraat van theologische concepten, gelovige vermoedens en spirituele motieven bedoeld. Het gaat niet enkel om expliciet benoemde ideeën, maar ook om concepties die in of achter de feitelijke manieren van pastoraal handelen vermoed mogen worden. Bovendien diende er rekening mee gehouden te worden dat er tussen ‘beleden ideeën’ en ‘feitelijk effectieve ideeën’ een discrepantie kan zitten. Het adjectief ‘theologisch’ verwijst naar die ideeën, die expliciet hun plek hebben in het theologisch vertoog. ‘Theologisch relevante’ ideeën verwijzen naar termen en concepten die

niet direct of uitsluitend binnen het theologisch taalveld fungeren, maar wel in verbinding gebracht (kunnen) worden — hetzij vanuit de theorie, hetzij vanuit de praktijk — met specifiek theologische termen en concepten. Zo kan men denken aan de wijze waarop begrippen als ‘emancipatie’ en ‘bevrijding’ zijn aangehaakt aan een theologisch begrip als ‘verlossing’. De vraagstelling luidde dan ook: “Hoe zijn de regulatieve ideeën die het handelen van de onderzochte oude-wijkenpastores aansturen, theologisch te verstaan en wat is hun betekenis voor en in een praktisch theologische praktijktheorie van het buurtpastoraat dan wel het oude-wijkenpastoraat?”

In eerste instantie heeft dr Bernard Höfte als onderzoeker vanuit de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht circa drie jaar — met een onderbreking wegens ziekte van acht maanden — het onderzoek met veel liefde en interesse gevolgd (1993-1996). Het is hem echter nimmer gelukt tot geslaagde analyses te komen en daarvan verslag te doen. Tot zijn spijt verliet hij het onderzoek in de zomer van 1996. Met behulp van de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht en van externe fondsen kon dr Berma Klein Goldewijk een jaar later voor anderhalf jaar als deeltijd onderzoeker worden aangesteld (1997-1999, inclusief uitloop). Ze kreeg dezelfde opdracht als Höfte, maar in een veel beperktere en ook eenvoudiger vorm. Ze kon uitgaan van het zeer omvangrijke, in de voorgaande jaren reeds verzamelde materiaal en met name van de descriptieve, exploratieve en analytische bewerkingen die daarop door Baart reeds waren toegepast. Daarnaast zou de onderzoeker zich baseren op het eigen materiaal van de pastores — zoals jaarverslagen en case-beschrijvingen. Het was niet de bedoeling dat zij terug zou vallen op het ruwe materiaal, zijnde de getranscribeerde veldinterviews. Op dat moment beschikten we reeds over uitgewerkte, maar nog niet volledig uitgekristalliseerde case-analyses, procesverslagen, geordende beschrijvingen van handelingspatronen en -effecten, lijsten met kernbegrippen, uitgewerkte aanzetten tot omvattende, sociaal-wetenschappelijke theorievorming, literatuurverslagen, verregaand uitgewerkte verkenningen van deelproblemen en theoretische peilingen van grondslagenkwesties. De theologisch onderzoeker nam deze als vertrekpunt van onderzoek. Voorts hoefde ze ook niet héél het onderzoeksmateriaal in haar analyse te betrekken maar kon ze zich beperken tot de centrale onderzoekslocatie. De inductieve werkwijze, het kader van de praktijktheorie en de gebondenheid aan het design met veel terugkoppelingsmomenten naar de onderzochten bleven gehandhaafd. Om haar project heen werd een kleine commissie geïnstalleerd, bestaande uit de hoogleraren Haarsma, Van Nieuwenhove, Vosman en Baart, die adviseerde over en toezag op voortgang en kwaliteit. Hoewel de onderzoeker enkele heel omvangrijke (tot over de 100 pagina’s) onderzoeksverslagen ter tafel wist te brengen, lieten kwaliteit en bruikbaarheid helaas te wensen over, gelet althans op het kader waaraan het theologisch onderzoek moest bijdragen. Mede daarom werd in 1999 besloten al deze uitkomsten terzijde te leggen.

In 2000 werd een derde poging tot theologische reflectie op gang gebracht en bij het afsluiten van dit manuscript loopt deze nog altijd. Op speciaal daartoe belegde studiedagen worden telkens andere theologen uitgenodigd om, binnen het kader en conform de spelregels die hierboven uiteen werden gezet, één of enkele casussen van pastor Bas of pastor Anne te analyseren, dat is: onder een theologisch gezichtspunt te ontleden en te interpreteren. De nadruk ligt daarbij op de vraag: wat gebeurt hier theologisch gesproken? Over de wijze van analyseren en interpreteren, en over de inhoudelijke uitkomsten daarvan wordt aansluitend diepgaand gediscussieerd. Dat zuivert niet alleen de uitkomsten maar stimuleert ook sterk de (methodologische) leerprocessen onder de deelnemers/nemers, onder wie beide pastores. Mogelijk dat deze studiedagen metertijd toch nog leiden tot een theologische reflectie die aansluit bij het geheel van deze studie. Die bijdrage wordt nu node gemist, al schreef Baart in de loop der jaren

verschillende keren over praktisch theologische, pastoraal-professionele en kerkopbouwelijke kwesties, alsook over spiritualiteitsvragen die nauw verband houden met dit onderzoek.

Project 9 Receptie-onderzoek op de locatie Utrecht: onderzoek naar de betekenis van het buurtpastoraat in het aanvoelen van buurtbewoners

Het is van meet af aan de bedoeling geweest bij buurtbewoners na te gaan wat (de aanwezigheid, het aanbod en de inbreng van) de buurtpastores voor hen betekenen. We noemen dat receptie-onderzoek. De oorspronkelijke opzet (eind 1993) ging uit van onderzoek op meerdere locaties, maar omdat de middelen voor een dergelijke grootschalige onderneming uiteindelijk niet verworven konden worden, werd overgeschakeld op een meer bescheiden opzet die beperkt bleef tot de centrale onderzoekslocatie. Met de hulp van een fonds kon Christa Carbo, journaliste, in het najaar van 1997 in de buurten van pastor Bas en pastor Anne zo'n veertig bewoners, volwassenen en kinderen, interviewen. Baart begeleidde het onderzoek en analyseerde de interviewverslagen. De pastores, die niet bij de gesprekken aanwezig waren, bemiddelden de contacten waarna Carbo de mensen meestal thuis bezocht en gedurende 1 à 2 uur sprak. Ze had een beperkte vraagstelling bij zich: hoe men de pastor had leren kennen, wat de thematiek en het verloop van het contact met de pastor waren, hoe men dat waardeerde en zo meer. Ze maakte ter plekke notities en werkte die om tot een verslag van anderhalf tot drie pagina's. Deze werden soms nog aangevuld en vervolgens door Baart geanalyseerd (november 1997 - mei 1998). De analyse was in eerste instantie vooral tellend en bracht de buurtbewoners en onder andere hun problemen en vreugdes, de gespreksthema's, omgangsvormen en hun waardering van de pastores in beeld. In tweede instantie werden deze gegevens vergeleken met wat de pastores in de interviews over die contacten hadden gezegd en ten slotte werden de gegevens op het scherpst van de snede geïnterpreteerd: wat betekent het dat buurtbewoners juist zó tegen de pastores aankijken? Net als in de projecten 6 (typen) en 7 (leefwereldaansluiting) leverde ook deze analyse een 'minitheorie' op die de gevonden samenhangen begrijpelijk maakt.

Hoewel dit deelonderzoek in relatief korte tijd en met bescheiden middelen werd uitgevoerd, was de opbrengst boven verwachting interessant en relevant; de bijdrage ervan aan de praktijktheorie is belangwekkend. Doordat in dit onderzoek bovendien het beeld dat de pastores van hun werk gaven uit onverdachte hoek werd bevestigd, is dit onderzoek ook op te vatten als een soort validatie van de andere informatie.

Intermezzo: opgave van de gegevensverzameling voor het empirische onderzoek

We behoren niet alleen de opzet van de onderzoeksprojecten maar ook onze bronnen te verantwoorden. In het geval van een zo langlopend, kwalitatief onderzoek conform een gemengd design is het geen eenvoudige zaak dat nauwkeurig te doen. We hebben niettemin enkele cruciale gegevens bijeen gezocht en geturfd.

De opgave van data, periodes en mede-onderzoek(st)ers is, waar dat dienstig is, reeds voldoende gedaan en zal ook hieronder worden voortgezet. Een precieze opgave van de vele overlegsituaties lijkt hier niet nodig en blijft dus achterwege. Er werden in de onderzoeksperiode drie boeken, drie themanummers van tijdschriften en enige tientallen (wetenschappelijke en vak)artikelen en (interne) onderzoeksverslagen geschreven; daarvan doen we hier evenmin opgave. Hier gaat het uitsluitend om (een indruk van) de gegevens die gebruikt werden in het empirische onderzoek. De opgegeven aantallen pagina's zijn meestentijds zo goed mogelijk geschat.

Vooronderzoek

- 200 pagina's verslagen, dagboeken en reflecties, vooronderzoek project *Armoedebestrijding in de wijk*;
370 documenten in diverse archieven van buurtpastores, circa 2000 bladzijden.

Eigenlijke onderzoek

- 37 individuele interviews met pastor Anne en Bas: circa 1570 bladzijden; van vrijwel elk interview bestaan er drie versies: de ruwe, de gecorrigeerde en de (kwalitatief) bewerkte;
95 geluidsbanden individuele interviews;
33 kwartaal- en jaarverslagen: circa 290 bladzijden;
23 diverse verslagen (training, dekenaat, bisdom, bestuur, voortgang): 140 bladzijden;
35 diverse teksten (cases, lezingen, preken, reflecties enzovoort) van pastor Bas: circa 100 bladzijden;
02 eenheden dagboeknotities van pastor Bas: circa 90 bladzijden; vanwege het gebruik van computerprogramma's is het lastig een verantwoorde opgave te doen;
56 diverse teksten (cases, lezingen, preken, voorbeden, reflecties, columns, discussie- en pleitnota's, plannings, brieven enzovoort) van pastor Anne: circa 260 bladzijden;
44 eenheden dag- logboeknotities pastor Anne: circa 180 bladzijden; vanwege het gebruik van computerprogramma's is het lastig een verantwoorde opgave te doen;
107 groepsinterviews en terugkoppelingsbijeenkomsten over tussentijdse onderzoeksrapportages, vaak met door de pastores op schrift gestelde bemerkingen bij de teksten;
16 geluidsbanden van deze groepsinterviews, die zonder transcriptie zijn verwerkt;
42 interviews met buurtbewoners, circa 100 bladzijden;
25 interviews met pastores op andere locaties, circa 1300 bladzijden;
06 case-study's andere locaties, circa 200 bladzijden;
41 lezingen, seminars of congressen waarop delen van het onderzoek zijn gepresenteerd of uitgeprobeerd en waarvan de reacties en gegevens zijn verwerkt in de op te stellen praktijktheorie.

Daarnaast werden al deze jaren *Link* en *Vliegers* gelezen (bladen van het Netwerk Urban Mission) en de jaar- of projectverslagen van veel werkplekken in den lande. Ten behoeve van de lezingen werd ons bovendien soms bijzonder veel archiefmateriaal ter beschikking gesteld, zoals werk- en gespreksverslagen, eigen onderzoeksgegevens, beleids- en planningsstukken: ook dat was vaak buitengewoon informatief. In rechtstreekse zin zijn deze en soortgelijke gegevens niet in de op te stellen praktijktheorie terecht gekomen, maar ze hebben wel degelijk invloed uitgeoefend op het soort vragen dat we aan ons empirisch materiaal stelden. Daarom wordt er op deze plaats gewag van gemaakt. Zo was er de gehele onderzoeksperiode ook een actieve bemoeienis bij het onderzoek naar kerkelijke betrokkenheid bij inloophuizen (collega Van Hooijdonk), en werd er mede leiding gegeven aan onderzoek naar dak- en thuisloosheid en de missionair-diaconale situatie, in met name enkele grote steden: ook dat heeft op een indirecte wijze bijgedragen aan ons onderzoek en ons kijken en vragen beïnvloed, net als ons engagement in de kerkelijke betrokkenheid bij de Sociale Vernieuwing en het grote-stedenbeleid (GSB).

3 Theoretisch onderzoek

Zoals gezegd in hoofdstuk 1.2, wordt ter verkrijging van een praktijktheorie niet alleen empirisch maar ook theoretisch onderzoek gedaan. Het gaat daarbij overwegend om onderzoek naar en in het verlengde van concepten, betekenisgevingen en argumentaties die in de recon-

structie van de handelingsamenhangen cruciaal blijken maar vanuit het empirische materiaal zelf niet bevredigend opgehelderd kunnen worden. Wil de praktijktheorie van goede kwaliteit zijn, dan kan nader theoretisch onderzoek niet achterwege blijven. Overigens zagen we hierboven (project 7; leefwereldaansluiting) ook al een omvangrijk theoretisch onderzoek. In deze studie vonden *naast* het empirisch onderzoek vier theoretische onderzoeksprojecten plaats.

Project 10 Onderzoek naar het vraagstuk van distantiëring en nabije betrokkenheid

In de loop van het onderzoek bleek dat de redelijkheid van het handelen van de pastores (waarom doen ze zó en niet anders?) deels verband hield met de sterke wil om mensen intens nabij te zijn. Die intentie werd om te beginnen praktisch vertolkt (zo doe je dat) maar ook in een reeks begrippen verklaard (zo zien we dat). Beide riepen complexe vragen op zoals: waarbij is men betrokken als men in dit soort werk werkelijk betrokken is, wanneer kan men terecht van nabijheid spreken, wat is betrokkenheid eigenlijk en hoe zit het met de geïmpliceerde afzetpunten? We hebben deze en soortgelijke vragen, die overigens ook al eerder en zelfs los van deze studie onze interesse hadden, parallel aan het empirisch onderzoek uitgezocht (1993-1999) en de resultaten ervan zijn opgenomen in de praktijktheorie. We dienen in dezen vier nauw samenhangende, deels overlappende subprojecten te noemen, die alle overigens in tussentijdse publicaties (artikelen en boeken) naar buiten gebracht zijn. Dit project is soms enigszins filosofisch getint.

a Het eerste project zocht de doordinking van het tragische, het noodlottige en het troostende (1993-1995). Heel de verkenning draait hier om de onontkoombare fragiliteit van het goede handelen, ook van de beroepskracht, de juiste plaats van en de geëigende omgang met noodlottigheden die in de buurt zo overvloedig worden aangetroffen, en de liefdevolle omgang met het onomkeerbare lijden.

b Het tweede project (1995-1997) is gericht op de bureaucratische omgangsvorm of werkwijze. Zowel in de verhalen van de pastores als in die van de buurtbewoners kwam deze manier van doen voortdurend naar voren als heel gewoon maar ook zeer afkeurenswaardig. De werkwijze van pastores steekt vergeleken bij die bureaucratische bejegening zeer gunstig af. De bureaucratische omgangsvorm moet afstandelijk, zakelijk en doelgericht zijn, en kan weinig aanvangen met het tragische, het noodlottige of met de behoefte aan troost. Toch ontkomt ook de bureaucratie niet aan de confrontatie met het redeloze lijden: hoe gaat ze daar dan mee om?

c Het was gaan opvallen dat de onderzochte pastores nauwelijks de strijdvaardige taal van op te eisen recht en actie bezigden. Het derde project (1997-1998) ging na of de grondvorm van het onderzochte werk, mede ook gelet op de uitkomst van het onderzoek naar nabijheid, de omgang met lijden en de onbureaucratische rationaliteit, wellicht verstaan moest worden als zorg hebben of zorg geven. De ethiek van de zorg biedt in een aantal opzichten immers een alternatief voor de ethiek van recht, plicht en contract.

d Ten slotte werd (1998-1999) in samenhang met dit alles en in heel directe zin uitgezocht welke gestalten betrokkenheid kan aannemen en hoe de hulpvraag, waarop de pastores met betrokkenheid reageren, in essentie luidt.

Deze vier verkenningen zijn uiteindelijk (1999) samengenomen in een 'kritiek van de distantiëring'. Die kritiek vult een deel van het normatieve kader van de praktijktheorie.

Project 11 Onderzoek naar een alternatieve vorm van professionaliteit

In nauwe samenhang met het vorige project werd onderzoek gedaan (1994-1999), grotendeels theoretisch maar gedeeltelijk ook empirisch, naar de vraag of er een volwaardig professionaliteitsconcept en een bijbehorend optreden gevonden dan wel ontworpen kon worden, waarin het sociaal-technische en bedrijfsmatige produceren niet zo zou domineren en waarin meer

ruimte zou bestaan voor existentieel beraad, voor sturing op basis van reflectie, voor nabijheid, dialogische omgangsvormen, normatieve overwegingen en dienstverlening. Deze vraag werd vooral met de hoogleraren Kunneman, Van der Laan en Van Houten en met de toegevoegde onderzoeksters Gelauff, Braakman en Van IJzendoorn — verenigd in De Acht — bestudeerd en resulteerde in de ontwikkeling van het concept ‘de normatief-reflectieve professionaliteit’. Aan de ins en outs daarvan werden door leden van De Acht een themanummer van *Sociale Interventie* (1996), het landelijke congres *Voorbij het product* (1998) en een special van het tijdschrift *Praktische Humanistiek* (1999) gewijd. In alle gevallen werkten daar ook vele anderen aan mee. Voor de praktijktheorie, die in deze studie wordt ontwikkeld, zijn deze onderzoekingen en ontwikkelingen van groot belang geweest, omdat ze een zekere legitimiteit en begrijpelijkheid verschaften aan de alternatieve praktijken van de onderzochte pastores.

Naast dit alles werd, in dezelfde lijn van denken, onderzoek gedaan naar de betekenis van de exposure. In het empirische deel van het onderzoek werd al heel snel gevonden dat de exposure of onderdompeling van de pastor in de buurt en het buurtleven in feite de grondslag van heel het verdere werk vormde. Het was mogelijk gebleken die exposure nauwgezet te beschrijven, de opbouw en stadia ervan te identificeren en ook de variabiliteit ervan in beeld te brengen (1993-1994), maar tegelijk bleef dat gewichtige moment grote vragen oproepen: wat was het nu eigenlijk, een goed gearrangeerde cultuurschok, een soort bekering? Was het misschien een tijdelijk en tamelijk onnozel opstapje voor de rest van het professionele werk, een soort alternatief voor de sociale kaart? Of omgekeerd, een hoogst ernstige spiritualiteitsoefening? Maar als dat zo zou zijn, wat had dat dan nog met professionaliteit te maken? En buitendien, hoe moest die exposure eigenlijk begeleid worden, gezien het feit dat het zo’n ingrijpende ervaring is? Deze en soortgelijke vragen werden in een apart onderzoeksproject onder de loep genomen (1994-1996).

Project 12 Onderzoek naar het armoedebegrip

Ons onderzoek werd verricht in de jaren dat het armoedebegrip, niet in het minst onder invloed van krachtige tegenstemmen vanaf het kerkelijk erf, in Nederland met vuur werd gevoerd. We denken daarbij aan de Arme Kant van Nederland (uitgaande van de Landelijke Raad van Kerken), aan EVA (Economie, Vrouwen en Armoede), het optreden van bisschop Muskens, initiatieven van Disk (bedrijfs- of arbeidspastoraat), Justitia et Pax, Sjakus, de Sociale Conferenties, Sociale Vernieuwing en het Grote-stedenbeleid en vele tientallen vertalingen van dit soort initiatieven op lokaal niveau (de Arme Kant van NN — naam van een stad of provincie —; armoede en kinderen, kerkvrouwen en bijstandsvrouwen; platforms tegen armoede, comités van uitkeringsgerechtigden, arbeidsongeschikten, enzovoort). Kerken solidariseerden, namen initiatief, participeerden, verhieven hun stem, spraken in, betuigden adhesie, financierden, bestookten de politiek, deden onderzoek, gaven geld, traden op als zaakwaarnemers, en wat al niet meer. Bij veel van deze ontwikkelingen waren we betrokken, niet in het minst in verband met ons onderzoek.

Toch groeide geleidelijk het inzicht dat, anders dan men op grote schaal volhoudt, het armoede-discours niet de best mogelijke ingang biedt tot het goede begrip van het buurtpastoraat en het leven in achterstandsbuurten. Zonder twijfel hebben de pastores veelvuldig met ‘armen’ te maken en steekt armoede ook achter veel van de sociale vraagstukken waarbij zij betrokken worden, maar het geeft een verwrongen beeld van alle sociale problemen waarmee zij van doen hebben — waaronder verslaving, huiselijk geweld, laag zelfbeeld, schooluitval, pedagogisch onvermogen, gebrekkige aansluiting bij de Nederlandse samenleving, eenzaamheid en onwaardige bejegening — te willen reduceren tot armoede of zelfs ‘arm gemaakt zijn’. Dat heldert bijzonder weinig op, stimuleert maar in heel beperkte mate het soort zorg waarover we

hierboven schreven, en het werkt zelfs ondienstige verblinding in de hand. We hebben dan ook gezocht (1996-1998) naar een meer adequate voorstelling van zaken, een geëigende taal om over het soort complexe problemen te kunnen spreken en naar een andersoortige duiding van de samenhang van de gevonden problemen. Alle drie — concepten, discours en theorie — werden stap voor stap ontwikkeld en zijn uiteindelijk deel gaan uitmaken van onze praktijktheorie.

Project 13 Onderzoek naar onderzoeksmethodologische kwesties

Ten slotte, we deden ter ondersteuning van het geheel een aantal kleinere onderzoekjes, waarvan we de meeste al noemden. Zo werd er sterk methodologisch georiënteerd onderzoek ondernomen naar het opstellen van verschillende soorten praktijktheorieën (1994), naar meervoudige gevalsstudies met een kwalitatieve techniek (1990, 1993, 1997), naar scenario-schrijven (1997), en naar het in kaart brengen van de positie van kerken in het beleid van Sociale Vernieuwing (1993-1994). Bovendien bleek het gaandeweg noodzakelijk helderheid te scheppen in begrippen als sociaal-agogische methodiek en sociale interventie (1996-1998).

4 Deze studie

Uit dit geheel van vooronderzoek, empirisch veldonderzoek en theoretisch dan wel methodologisch onderzoek resulteerden de gegevens en inzichten die in 1998-2000 zijn gecompileerd tot een praktijktheorie. Is daarmee ook de oorspronkelijke doelstelling gehaald? Helaas niet. Niet helemaal.

4.1 Beperkingen

In deze paragraaf bespreken we drie onderling nogal uiteenlopende beperkingen van ons onderzoek: stukken voorgenomen onderzoek vonden geen doorgang, gaandeweg is het onderzoeksinstrumentarium aangepast en het theoretiseren is aan banden gelegd.

Niet uitgevoerd onderzoek

Het moge duidelijk zijn geworden dat om uiteenlopende redenen, die grotendeels buiten onze macht lagen, enkele cruciale onderdelen van het geplande onderzoek niet voldoende uit de verf zijn gekomen. Dat geldt uiteraard het meest voor de praktische theologie. In feite ontbreekt ze vrijwel volledig. Dat is een gevoelig verlies en met dit tekort verandert niet alleen de aard van de praktijktheorie (niet langer praktisch theologisch) maar blijft ook een deel van onze vragen onbeantwoord, onder andere naar de pastorale identiteit van de werksoort, naar de kerkopbouw en naar gemeenschap. Mede daarom zijn ook scherpe begripsafbakening tusschen pastoraat, diaconaal werk, missie en maatschappelijke activering, die bij de aanvang van het onderzoek opzettelijk niet werden opgesteld, ook achterwege gebleven. Zo bleven ook de veelal beleidsmatige vragen naar de legitimiteit van het buurtpastoraat en naar de waarde van het territoriale werkbeginsel (ingang is de buurt in plaats van een specifiek probleem of een nader omschreven groep) rusten. Daar staat overigens tegenover dat deze studie volop aanknopingspunten biedt om dergelijke vragen alsnog op te nemen en een theologisch dóórdenken alleszins faciliteert. Na dit boek staan er andere gepland, die hopelijk ook in het geconstateerde tekort zullen voorzien. Het theologisch onderzoek loopt momenteel nog — goed.

Een andere beperking vloeit voort uit de bescheiden schaal waarop het onderzoek, gegeven de beschikbare middelen, kon worden uitgevoerd. Anders dan aanvankelijk gehoopt, moest ‘het onderzoek in de diepte’ tot één locatie beperkt blijven, al speelden andere locaties in bepaalde deelonderzoeken een gewichtige rol. Het onderzoek naar typen werd in een sterk

afgeknotte vorm uitgevoerd, het receptie-onderzoek moest beperkt blijven tot één locatie, en het grootschalige onderzoek van dagboeken, die met behulp van een computerprogramma op een uniforme wijze bijgehouden zouden worden, verviel grotendeels omdat enerzijds geen werkelijk bevredigend programma ontwikkeld kon worden en anderzijds veldwerkers, ondanks de formele adhesie aan de achterliggende doelstelling, niet erg te bewegen waren op deze manier een dagboek bij te houden. Dat het onmogelijk is gebleken om uit de eerste of tweede geldstroom promotie-onderzoek op te zetten, heeft ons ook danig parten gespeeld. Hoewel de indruk bestaat dat de opbrengst van onze studie desondanks alleszins de moeite waard is en zowel relevant als nuttig zal zijn voor gelijkaardig werk, zou een bredere basis in de praktijk haar betekenis wellicht vergroot hebben.

De inkrimping van de schaal waarop het onderzoek gedaan kon worden, heeft ook tot andere verschuivingen geleid. In de oorspronkelijke opzet was het onderzoek een evenwichtig geheel van handelingsonderzoek en een kwalitatief uitgevoerde meervoudige gevalstudie. De balans tussen de centrale onderzoekslocatie en de andere cases is echter geleidelijk verloren gegaan. Mogelijk dat sommigen ons onderzoek geen volwaardige, meervoudige case-study meer kunnen vinden en eerder zullen typeren als een enkelvoudige gevalstudie tegen een brede achtergrond. Bovendien bleek gaandeweg dat de intelligente reconstructie van complexe en vooral verrassende handelingspatronen nog meer betekenisanalyse met zich meebrengt dan al was voorzien. Het betekent dat de focus minder op de (inter)actie bleef liggen en vaker naar de symbolische lading ervan verschoof. Voor sommigen zal dat onherroepelijk betekenen dat het handelingsfacet zelf in de verdrukking is geraakt. Ik zou die mening overigens weerspreken. Ten slotte was de ongelijktijdigheid tussen de diverse onderzoeksprojecten vanwege personele schaarste soms hinderlijk groot. Hoe ernstig deze verschuivingen zijn, is een onbeantwoorde vraag.

Onderzoeksinstrumentarium

Wij hebben een deel van ons onderzoek aan de veldinterviews met het Nederlandse computerprogramma Kwalitan (versie 4 onder DOS) verricht en ons daarbij goeddeels gehouden aan de bijbehorende onderzoeks- en validatieprotocollen. Ten dele leverde dat een bevredigend inzicht in de teksten op. Er rezen echter gaandeweg vier problemen. (1) Het onderzoeksmateriaal bleef letterlijk binnenstromen en er konden nauwelijks een of meer stabiele, afgeronde werkbestanden opgebouwd worden die in hun samenhang onderzocht of, eenmaal onderzocht, met gerichte interviews en nieuwe cases aangevuld konden worden. Zo verliep het onderzoek gewoonweg niet. Daar kwam bij dat we ons, binnen de onderzoeksopzet voor zover deze de kenmerken van een handelingsonderzoek moest hebben, ertoe hadden verplicht halfjaarlijks met tussenrapportages te komen. Dat gaf zo zijn eigen dynamiek, die niet volledig synchroon liep met die van Kwalitan. (2) Net als soortgelijke programma's kent Kwalitan, wat men zou kunnen noemen, een traag protocol. De uiteindelijke begrippen waarmee men de theorie-inwording opbouwt — hoofdtrefwoorden, centrale begrippen en variabelen — ontstaan in een soort Echternachtter springprocessie: drie stappen voorwaarts en aansluitend twee terug. Dat komt de validiteit en de inductieve fundering van de geselecteerde variabelen beslist ten goede, maar de zeer intensieve omgang met de teksten zet de onderzoeker, in mijn ervaring althans, vaak al veel eerder op het spoor van het goede (kern)begrip. Vanaf dat moment gaan de vele ingebouwde beperkingen knellen en ontstaat de behoefte hoogst selectief vanuit dat ontluikende begrip bepaalde teksten te bestuderen. (3) Daarnaast waren de binnenkomende data bijzonder divers: ellenlange interviews, zeer korte maar ook uitgebreide dagboekfragmenten (die al tal van codes bevatten), verslagen van allerlei aard en met een omvang die varieerde van 3 tot 40 pagina's, preken, voordrachten enzovoort: het riep de behoefte op de gegevens, met behoud van hun genre-specifieke gebruikscontext, heel selectief te kunnen doorzoeken op bepaalde

kwesties. (4) Kwalitan sluit aan bij de ‘grounded theory’-benadering in de lijn van Glaser en Strauss, maar in ons onderzoek werd geleidelijk duidelijk dat we, onder andere vanwege het eerder beschreven praktijktheoretische karakter van onze studie, ook behoefte hadden aan analysemethodes als die van Miles en Huberman waarbij een ruim gebruik wordt gemaakt van tabellen, diagrammen en configuratie van variabelen; of analyses in de traditie van de discourse- en inhoudsanalyses. Niet al deze werkwijzen steunen op coderingen, laat staan op eenzelfde coderingssysteem.

Met Kwalitan kan weliswaar in een deel van de oplossing van deze problemen worden voorzien maar er bleken eenvoudiger middelen voorhanden waarmee buitengewoon snel hele directory’s met teksten in allerlei opmaak doorzocht konden worden; die teksten behoeften niet bewerkt, ingedeeld en naar een standaardopmaak omgezet te worden. We zijn daar geleidelijk steeds meer gebruik van gaan maken, soms naast Kwalitan, soms in plaats van Kwalitan. Hierbij zij aangetekend dat ik vrijwel onbekend ben met de mogelijkheden van Kwalitan versie 5 onder Windows, die medio 2000 uitkwam: de indruk bestaat dat daarmee gemakkelijker aan deze wensen tegemoet gekomen kan worden. In elk geval behoort vermeld te worden dat we deels uit het Kwalitanstramien zijn gestapt. Ook voor onze analysebehoeften, genoemd onder (4), stapten we uit Kwalitan en deden we een beroep op andere mogelijkheden.

Daarmee hangt samen dat het laatste decennium de mogelijkheden om zachte gegevens (‘soft data’) te onderzoeken een enorme vlucht hebben genomen. Zachte gegevens worden bestudeerd met kwalitatieve technieken en zijn bijvoorbeeld teksten, audiofragmenten of afbeeldingen. Hoewel er bij de aanvang van ons onderzoek, naast Kwalitan, ook al de nodige software voor de bestudering van ‘soft data’ bestond (vergelijk Renata Tesch 1990), zijn er anno 2000 enkele geavanceerde, betrouwbare, uit-ontwikkelde en gemakkelijk te bedienen computerprogramma’s beschikbaar waarmee enorme hoeveelheden van dergelijke zachte gegevens door meerdere onderzoekers tegelijk (gekoppeld) onderzocht kunnen worden. Er zijn inmiddels ook programma’s op de markt die geluidsopnames redelijk betrouwbaar transcriberen naar een tekstfile. Men noemt al dergelijke programma’s met een verzamelterm CAQDAS (computer assisted qualitative data analysis software). Daarmee onderzoek doen betekent fundamenteel twee dingen. (1) Allereerst dat in de desbetreffende programma’s volop mogelijkheden zijn ingebouwd om, al dan niet met mede-onderzoekers, woorden, begrippelijke eenheden of tekstfragmenten te vinden, desgewenst te coderen, van memo’s te voorzien en met of in hun context vast te leggen. Ze bieden dikwijls ook de mogelijkheid contextdefinitie en -parameters in de zoekopdrachten op te nemen waardoor men eenvoudig de nabijheid van begrippen en het ‘gewicht’ van bepaalde (tref)woorden kan vastleggen. Vaak is het tevens mogelijk de configuratie van gevonden of toegekende begrippen te visualiseren en de verbindingen tussen deze elementen te onderzoeken. (2) Ten tweede betekent onderzoeken hier dat er, zoals bij Kwalitan, protocollen zijn verondersteld, volgens welke men heel zijn onderzoeksproces afwikkelt. Welnu, daaraan ontbreekt het niet zelden, zodat men wel over krachtige gereedschappen met technische handleidingen beschikt maar zelf dient uit te zoeken hoe men zijn onderzoek als zodanig inricht.

Een aantal van deze programma’s is/was vrij beschikbaar of in demo- en bèta-versies voorhanden. Ik heb er vrijelijk mee geëxperimenteerd en in sommige gevallen de uitkomsten van die experimenten opgenomen. Daarbij gaat het ten dele om echte CAQDAS maar ten dele ook om geavanceerde ‘text retrievers’ die de gebruiker in staat stellen bepaalde teksten of zelfs een hele harde schijf te doorzoeken en bestuderen op (reeksen van) woorden. Daarbij kan men gebruik maken van ‘wild cards’ en ‘pattern searching’ (zoekprofielen worden slechts gedeeltelijk vastgelegd), van ‘boolean searches’ (beperkingen met de logische operatoren: en, of, niet)

en van ‘proximity searches’ (waarbij bepaald is dat de gezochte term in een bepaalde nabijheid tot een andere term moet staan, uitgedrukt in woorden, regels of zinnen).

Met deze gemengde technieken hebben we ons materiaal, minstens op het oog, zinvol ontsloten, maar ze leveren in formele zin ook problemen op met de validatie die we niet werkelijk kunnen wegnemen. Wel kunnen en zullen we aangeven dat we iets, in een bepaalde frequentie en samenhang, werkelijk vinden of juist niet vinden. We kunnen en zullen aannemelijk maken dat sommige interpretaties van betekenissen of betekenisdimensies, gelet op de teksten waarin we ze aantreffen, alleszins verantwoord lijken, niet willekeurig zijn en evenmin verenigbaar met onverschillig welke gegevens; en we kunnen en zullen aantonen dat bepaalde reeksen van begrippen een zekere, inzichtelijke logica kennen en het merendeel van essentiële data tegelijk dekken. Daarmee moeten we het vervolgens ook doen. Met andere CAQDAS zouden waarschijnlijk hardere en beter controleerbare ‘bewijzen’ op tafel gelegd kunnen worden; wij kunnen dat, gelet op het beschreven onderzoeksproces, nu niet. Wel kunnen en zullen we onze werkwijze voortdurend inzichtelijk houden (‘thick description’) waardoor het te allen tijde helder blijft wat de context van het ‘analysandum’ is, welke (interpretatieve) stappen we zetten en welke keuzen daarbij gemaakt worden. Ook voor ons geldt wat al zo vaak over dit soort onderzoek is gezegd: alle werkelijk nuttige hulpmiddelen ten spijt komt het aan op ‘theoretical thinking’; dat is en blijft mensenwerk, en vaak een kwestie van ‘zien in een flits’.

Beperkt theoretiseren

Een laatste beperking hangt nauw samen met het streng inductieve karakter van de onderzoeksopzet. We besteden er ook wat meer aandacht aan omdat het ons ook persoonlijk op de proef heeft gesteld. Het is een voortdurende verleiding geweest, niet alleen voor mij maar ook voor anderen die betrokken waren bij bepaalde deelonderzoeken, om vanuit een zekere belezenheid een ruim gebruik te maken van reeds voorhanden inzichten en theorieën. Specifieke kernbegrippen, zoals armoede, waardigheid, buurt, lijden, pastoraal, identiteit, bureaucratie, geweld, zorg, migranten, verantwoordelijkheid en respect, werken in dat geval als trigger: zodra ze vallen, volgt er een min of meer erudiete staalkaart van wat anderen daar zoal over bij elkaar hebben gedacht waarbij auteurs, nuances en argumenten onderling gerelateerd worden. Een deel van dat spel zal bruikbaar gemaakt kunnen worden, maar een ander deel loopt het risico voornamelijk vertoon te zijn en af te leiden van de zaak waarnaar gekeken behoort te worden. De minutieuze reconstructie van betekenissen, zoals ze in het empirische materiaal zelf te vinden zijn, staat in deze studie op de eerste en zelfs ook op de tweede plaats. Dat is nederig werk, vergt een engelengeduld en een ontzaglijke discipline. Ik moet bekennen het daar soms moeilijk mee gehad te hebben: het eindeloze herlezen en herordenen van de teksten, het onoverzichtelijke geknoei met trefwoorden, codes en zoekresultaten, het aanleggen van overzichten en het indikken van lijsten, om nog maar te zwijgen van het opstellen van diagrammen en modellen waarin heel het verzamelde materiaal samenhangend moest worden gepresenteerd. De verlokking was dikwijls groot om al dit uitputtende handwerk — waarvan men al doende nooit weet of het meer zal opleveren dan banale kennis — erbij neer te gooien en gewoon een paar mooie boeken in een scherpzinnige verhandeling op elkaar te betrekken. Dat geeft bovendien meer academisch aanzien en wordt gemakkelijker voor ware wetenschapsbeoefening gehouden. Nooit kan men echter in dit soort onderzoek op de vleugelen van hogere wetenschap loskomen van de grond, en waar dat wel gebeurt, kan men er tamelijk zeker van zijn ontrouw te worden aan het handwerk — te fantaseren en zich aan inlegkunde over te geven. Hoe meer men leest des groter die bekoring.

Ik heb me dikwijls een antropoloog te velde of beter: een vogeltjeskijker gewaand; iemand die in weer en wind poogt te zien hoe vogeltjes vliegen, wat ze precies doen als ze opwippen,

hun vleugels spreiden, de hals strekken, zweven, stijgen, dalen en landen. Niet theoretiseren over lucht en wind, over thermiek en vliegen, skeletbouw en zwaartekracht, maar kijken, eindeloos kijken en noteren wat je denkt te zien, in welke omstandigheid, in welke samenhang en met welk gevolg. En dat controleren. En de controle verifiëren. Ik hoop dat het vogeltjes kijken is gelukt, maar men zal in de mate dat het werkelijk is gelukt tevergeefs zoeken naar ampele uiteenzettingen van grote theorieën — of dat werkelijk een nare beperking is, staat overigens te bezien.

Zonder twijfel is ‘begrijpend waarnemen’ een theorie-gestuurde activiteit (‘theory driven’, ‘theory laden’), iets dat het niet kan stellen zonder ideeën, grondslagen of paradigmata omtrent het observabele. Dat wil niet zeggen dat die ook uittreuren verklaard behoren te worden. Het is al heel wat indien men zijn welbegrepen waarnemingen helder neerschrijft en zo de inherente gezichtspunten toetst. Vanzelfsprekend hebben we onze literatuur bijgehouden, maar dit boek *mag* daar niet het bewijs van zijn. Het is niet ongebruikelijk om hetzij in de conceptualisering vooraf, hetzij in het ontwarren van begriperlijke puzzels onderweg, hetzij in de theoretische situering achteraf alsnog aansluiting te zoeken bij bestaande onderzoeksuitkomsten en ‘grand theories’. Ook dat is hier maar in bescheiden mate gedaan — overigens ook omdat we ons veelvuldig op terra incognita bevonden.

Nu de studie er ligt, kan dat zoeken van verbindingen en steun van elders des te vrijer gebeuren, en als ik me niet vergis in een aantal richtingen, variërend van de theologie en sociale wetenschappen tot de wijsbegeerte. Ik ben me van lieverlede wel gaan voelen bij de bescheiden rol en in zekere zin is het een sport geworden om aan de hand van de vrije, intensieve, jarenlange bestudering van één druppel water iets belangrijks over de oceaan te kunnen zeggen maar er nooit over te reppen.

‘Meevaller’

Tegenover deze restricties staat ook een onverwachte uitbreiding, die bovendien van groot gewicht is. Getuige de vele belangstellende en zelfs instemmende reacties die we met eerder publiekemaakte onderdelen van ons onderzoek ontmoetten, blijkt de in deze studie ontvouwen presentie-theorie binnen de kerken maar zo mogelijk nog meer daarbuiten een positieve weerklank te vinden. Haar betekenis blijft beslist niet beperkt tot buurtpastoraat. De presentie-theorie — en de presentie-benadering die ze beschrijft en doordenkt — legt de vinger op een uiterst gevoelig en verwaarloosd aspect van de sociaal-agogische dimensie van (allerlei soorten) bijstand aan mensen. Het geeft naam aan dat deficit, beschrijft een alternatieve manier van doen, werkt dat binnen een praktijktheoretisch kader gedetailleerd uit en biedt er redelijk stevige grondslagen voor. Hoewel het alternatieve karakter ervan sommigen irriteert, blijkt het geheel toch vooral gewaardeerd te worden en zelfs een groot verlangen te wekken, niet alleen binnen het pastoraat en het missionair-diaconale werk, inclusief het maatschappelijk activeringswerk, maar ook binnen het maatschappelijk werk, de geestelijke gezondheidszorg, het opbouwwerk, het onderwijs en vormingswerk enzovoort. Op die verruiming van de mogelijke relevantie was bij de aanvang van het onderzoek niet gerekend.

4.2 Opbouw van het boek

Deze studie bestaat uit vier delen. In dit Deel I waren de aanleiding, onze interesses en vragen, de probleem- en doelstelling, en vooral de opzet en het verloop van het onderzoek aan de orde. Daarna begint de geleidelijke opbouw tot de beoogde praktijktheorie.

In Deel II worden, behalve de voorgeschiedenis van het buurtpastoraat op de centrale onderzoekslocatie, het werk van beide pastores en de ontwikkelingen daarbinnen met grote precisie gereconstrueerd. Daar treft men in de meest directe en concrete zin de uitkomsten van

ons veldonderzoek. Tot de voorlaatste versie (december 2000) waren alle bronnen en precieze vindplaatsen (in de interviews, dagboeken, gesprekken, cases, brieven, verslagen enzovoort) met hun datering in de tekst zelf vermeld, maar omdat deze bronnen niet publiekelijk toegankelijk zijn en het om zoveel vermeldingen gaat dat afbreuk aan de vlotte leesbaarheid wordt gedaan, werden deze uiteindelijk verwijderd. Waar nuttig werd wel het jaartal gehandhaafd. Vanaf dit Deel II zijn, waar dat mogelijk is en zoals dat aan de meeste onderzochten werd beloofd, de namen van personen, straten en instanties zoveel mogelijk vervangen door pseudoniemen.

In Deel III wordt een tussenstap gemaakt. Daar wordt de praktische grondslag van de beschreven praktijk (de exposure of onderdompeling in de buurt) gereconstrueerd terwijl aansluitend de betekenis ervan onder een aantal gezichtspunten gepeild wordt. Daarmee is de bodem gelegd voor het eigenlijke werk: de ontwikkeling van de praktijktheorie.

Heel Deel IV, en dus het grootste deel van dit boek, is gewijd aan de praktijktheorie. In vier hoofdstukken worden even zovele deeltheorieën opgezet (over sociale overbodigheid, typen buurtpastoraat, de aansluiting bij de leefwereld en levensloop, de betekenis van het werk in het aanvoelen van buurtbewoners), in het vijfde hoofdstuk wordt een kritiek van de distantiëring ontvouwd en daarna kan in het zesde hoofdstuk de praktijktheorie zelf geconfigureerd worden. Afsluitend wordt in hoofdstuk zeven gezocht naar de coördinaten van de normatief-reflectieve professionaliteitsvorm waarop dit werk is aangewezen.

Gelet op wat we eerder hebben gezegd over de omgang met de literatuur en gelet ook op de eisen die aan praktijktheorieën zijn gesteld, hebben we ervoor gekozen de noodzakelijke verwijzingen naar geraadpleegde literatuur zoveel mogelijk buiten de lopende tekst te houden en per paragraaf of hoofdstuk aan het slot van het boek aan te bieden.

Een boek van deze omvang mag er niet op rekenen door de meesten integraal gelezen te worden. Het is zo geschreven en gecomponeerd dat men zich, aan de hand van de uitvoerige inhoudsopgave achterin, kan beperken tot de stof waarin men het meeste belang stelt. Deel II, Deel III, hoofdstuk 1 en Deel IV, hoofdstuk 6 zouden echter nimmer ongelezen moeten blijven.

DEEL II HET BUURTPASTORAAT

Ten geleide

Deel II biedt precieze beschrijvingen en verkenningen van ongeveer zeven jaar oude-wijken-pastoraat op één onderzoekslocatie. In hoofdstuk 1 wordt de voorgeschiedenis beschreven en in hoofdstuk 2 krijgt de lezer, bij wijze van leidraad, in weinig pagina's een overzicht van de bedoelde zeven jaar die daarna in tal van details, citaten, uitgewerkte voorbeelden en wat dies meer zij, wordt uitgewerkt. In hoofdstuk 3 wordt het werkmodel geschetst dat beide pastores in de eerste jaren ontwikkelden en dat ze, ieder op een eigen manier, verder trouw zouden blijven. Na deze eerste, inleidende hoofdstukken kunnen we aan het echte werk beginnen: de exploratie van het veldwerk van elk der pastores afzonderlijk en in vergelijking met elkaar. Tussen hoofdstuk 3 en 4 is een omvangrijke case-analyse geplaatst om de overgang te markeren.

In hoofdstuk 4 volgen we pastor Bas: hij heeft, uitgaande van de gedeelde basis, een karakteristieke manier van werken ontwikkeld. Het wordt binnen een nauwsluitend model verhelderd en uitgelegd, waarbij tal van praktijksituaties worden geciteerd. In boxen tussen de afzonderlijke paragrafen laten we in meer directe zin de karakteristieke stem van deze pastor klinken in enkele zeer aangelegen kwesties en discussies met de onderzoeker.

In hoofdstuk 5 wordt op een soortgelijke manier het werk van pastor Anne behandeld. Hoezeer beide pastores ook een verwante manier van werken behielden, toch sloeg ook zij een eigen weg in. Deze wordt, weer binnen een straf geordend model, met een overvloed van praktijkvoorbeelden beschreven en grondig verkend. Ook deze beschrijvingen worden in boxen afgewisseld met lange directe citaten, in haar geval met de analyse van enkele aangrijpende cases.

Daarmee zijn de belangrijkste ontwikkelingen en 'feiten' in het veld van onderzoek gepresenteerd. In het afsluitende hoofdstuk 6 worden de nodige cijfers geboden die enige geobjectiverde hardheid geven aan de beschreven ontwikkelingen. We gaan met name in op de vraag aan welke kwesties en aan welke mensen de pastores in welke mate aandacht schonken.

HOOFDSTUK 1

DE VOORGESCHIEDENIS

De voorgeschiedenis van het hier te beschrijven dekenale project Oude-wijkenpastoraat Utrecht nam drie jaar en liep van augustus 1989 tot en met juli 1992. Dit tijdvak zullen we beknopt beschrijven en de beschrijving tot slot samenvatten in een overzichtelijke tabel, waaraan we de periodisering van het *feitelijk uitgevoerde* project toevoegen zodat er een volledig beeld van het verloop ontstaat.

De ontwikkelingen in het voortraject werden in hoge mate gedragen door drie priesters: dr G. Zuidberg, deeltijd pastor van de H.H. Nicolaas-Monicaparochie in Utrecht, een centrale figuur, de aanjager en (be)denker in het geheel, drs L. Bangert, dominicaan en deken van Utrecht die zich bestuurlijk voor het project sterk heeft gemaakt, en dr A. Vermeulen, vicaris generaal van het Aartsbisdom Utrecht die van bisdomwege kritisch loyale steun gaf. Voor de beschrijving van de voorgeschiedenis mocht ik gebruik maken van het persoonlijke archief van de genoemde dr Zuidberg.

1 De aanloop

In augustus 1989 suggereert het bisdom, op instigatie van Zuidberg, aan het dekenaat dat men moest overwegen wat te gaan doen aan oude-wijkenpastoraat in Utrecht. Er wordt verwezen naar andere steden en naar enkele met name genoemde functionarissen, pastores en parochies in de stad Utrecht. Het bisdom attendeert het dekenaat op de bijzondere expertise van Zuidberg. Eind september schrijft de deken aan Zuidberg dat hij met hem over de bisdommelijke suggestie wil praten. De deken toont zich echter enigszins bevreemd dat het bisdom hem deze voorstellen zo nadrukkelijk aan de hand doet maar is geïnteresseerd en heeft tegelijk de nodige vragen (die zijns inziens *onderzocht* moeten worden). In oktober geeft Zuidberg, na het gesprek met de deken, schriftelijk aan geïnteresseerd te zijn in de onderzoeks- annex studieopdracht en in januari 1990 ontvangt hij de opdracht. Globaal gesproken moet hij in een half jaar uitzoeken wat de maatschappelijke en pastorale problemen in 'de oude wijken' van Utrecht zijn, welke ervaringen in andere steden zijn opgedaan met 'oude-wijkenpastoraat' en bovendien wordt hem gevraagd aanbevelingen te doen over de wenselijkheid en eventuele doelstelling van iets dergelijks in Utrecht. Zuidberg dringt erop aan de opdracht niet te kerkcentrisch te formuleren: de interesse geldt niet zozeer problemen in het pastoraat als wel bepaalde dynamieken in wijken waar het pastoraat buiten staat maar die grote relevantie en urgentie hebben.

2 Onderzoek en voorstel

Begin april 1990 komt Zuidberg met een tussenrapportage. Hij heeft wat missiologische en praktisch-theologische literatuur verwerkt (met name in verband met het onderzoek van Prof. Schippers naar het oude-wijkenpastoraat in Rotterdam) en zich ook enigermate verdiept in demografische gegevens, bestemmingsplannen enzovoort. Maar het zwaartepunt van zijn verkenningen lag ergens anders. Hij heeft zich grondig ondergedompeld in het feitelijke leven (op straat en op ontmoetingsplekken) in enkele wijken en buurten, en hij heeft bovendien een reeks gesprekken gevoerd met buurtbewoners op straat en in huizen, maar ook met veldwerkers, ter plekke en van elders. Van dat alles heeft hij dagboek bijgehouden. Hij is duidelijk onder de

indruk en soms ontdaan. Hij constateert dat zich daar een leven afspeelt waarmee kerk en pastoraat, en vaak ook andere 'professionele werksoorten', in werkelijkheid nauwelijks feeling hebben en waar gemakkelijk foutief tegenaan gekeken wordt. Oude-wijkenpastoraat lijkt een aangewezen voorziening, maar de vraag naar de vormgeving is urgent en lastig. Het is verleidelijk maar onjuist om in de analyses, plannen en taakstellingen de kerk en haar belang centraal te stellen. Deze manier van kijken moet 'bekeerd' worden.

Eind mei 1990 komt Zuidberg met zijn eindrapport. In feite presenteert hij zonder omwegen een uitgewerkt plan en een opzet van oude-wijkenpastoraat. Dat zal in de maanden daarna nog geregeld wroef wekken. Uitgaande van de gevonden (groot)stedelijke problematiek en de vervreemding tussen de bewoners van 'oude wijken' onderling, maar ook tussen hen en de samenleving inclusief de kerken, pleit hij met liefde en kracht van argumenten voor een "pastoraat van de nabijheid". De bestaande parochies komen daar niet of weinig aan toe. Welbeschouwd stelt hij dat het moderne *basispastoraat* enerzijds *parochiepastoraat* en anderzijds *buurt- of oude-wijkenpastoraat* dient te omvatten. Zulk basispastoraat moet ingepast worden in stadspastoraat en dus ook afgestemd worden op categoriaal pastoraat en op andere voorzieningen, zoals arbeidspastoraat, diaconaal-kerkelijk opbouwwerk en de Stichting Kerken en Buitenlanders. Zuidbergs voorstel kan inhoudelijk verder getypeerd worden met de trefwoorden: radicale openheid voor de seculiere werkelijkheid, pastorale innovatie, bescheidenheid, open-eind, drempels wegnemen, niet louter problemen maar vooral ook mogelijkheden zoeken en ervoor waken dat het oude-wijkenpastoraat een alibi levert aan de rest van de kerk om met zichzelf bezig te blijven. Hij pleit voor de aanstelling van drie pastores in twee wijken, en voor het opzetten per wijk van een gemengd samengesteld steunpunt waarin behalve de pastores, ook religieuzen en vrijwilligers deelnemen. Hij argumenteert gedetailleerd voor sterke teamvorming met intensieve reflectie- en bezinningsmogelijkheden. Wonen en werken in de wijk lijken hem wenselijk en een goede basis voor ontmoetingen met buurtbewoners. Met de parochies moet collegiaal contact onderhouden worden. In wijken waar het kerkelijk bedrijf intern geherstructureerd wordt of zeer onrustig is, moet men niet beginnen, en de oecumenische dimensie dient geleidelijk ontwikkeld te worden. Hij stelt een gemengde financiering voor. Dit voorstel stuurt hij naar het dekenaat en het bisdom.

3 Eerste ronde van discussies

In juni 1990 spreekt het dekenaat in verschillende settings over het rapport, werpt nogal wat vragen op (a) over de oecumenische opzet, (b) over de doelstellingen en mogelijke respectievelijk beoogde opbrengst, en (c) over de organisatorische opzet. Zuidberg neemt aan deze beraadslagingen deel, stelt de gedetailleerde verslagen samen en produceert dezelfde maand nog twee aanvullende en correctieve nota's, één over de taakstelling van de oude-wijkenpastores en één over de keuze van de locaties en de samenwerking met de andere kerken. Hij verwerkt daarin de discussies. Begin juli 1990 schrijft de deken hem dat het dagelijks bestuur van het dekenaat ook deze aanvullende nota's heeft besproken, nog steeds vragen heeft, maar geen reden ziet om 'nee' te zeggen. Anderzijds vindt men het project niet rijp genoeg om 'ja' te zeggen: er moet, behalve met het bisdom, overleg komen met de betrokken parochies (augustus) en met de dekenale vergadering (september). Zuidberg krijgt de opdracht daartoe een korte notitie op te stellen en aan die meningvormende overlegsituaties deel te nemen. Dat doet hij: in augustus schrijft hij een handzaam gesprekspaper en voor intern gebruik een ontroerend mooie impressie van zijn onderdompeling in de buurt. De discussies vinden in augustus en september 1990 plaats zoals gepland. Ik vat de strekking en uitkomsten van al deze discussies en briefwisselingen kort en in een eigen ordening van het materiaal samen.

- 1 Het is voor het dekenaat een grote zorg hoe men het beoogde werk en de werkers goed kan aansturen en voorkomt dat ze weg drijven van de kerk of geïsoleerd gaan opereren. Zuidbergs ideeën over de teamvorming worden aangevuld: de oude-wijkenpastores moeten hun ervaringen terugvertalen naar de kerk, naar hun collega-pastores respectievelijk naar de parochies op het grondgebied waarvan ze werken. Daar kunnen innoverende impulsen van uitgaan, deels voor het pastoraat in strikte zin, deels voor de opbouw van geloofsgemeenschappen. Het oude-wijkenpastoraat vervangt het parochiepastoraat niet en beconcurrert het evenmin: ze vullen elkaar over en weer aan. In de gedachtevorming vindt voorts een ontkoppeling plaats van enerzijds ‘vaste steunpunten voor wonen en werken in de wijk’ en anderzijds ‘teamvorming met reflectie en bezinning’. De idee dat de pastores in een hecht *stedelijk* team moeten gaan werken wordt versterkt, ook de idee van een gemengd *wijksteunpunt* met religieuzen en vrijwilligers redt het, maar de eis dat de pastores óók gaan wonen in de wijk waar ze werken, sneuvelt.
- 2 Er zijn moeilijkheden met de identiteit van het beoogde werk. Het is geen diaconie maar een vorm van pastoraat met diaconaal-missionaire trekken. Formeel doel zijn de wijk en haar bewoners, zonder hun bekering tot de kerk te bedoelen. Geleidelijk wordt duidelijk dat dit soort werk mogelijk ‘niets’ oplevert. De uitwerking en opbrengst zijn in hoge mate onvoorspelbaar: *en zo hoort het ook*, is de conclusie. Men kan hooguit iets van de route of werkwijze zeggen: er dient vasthoudend gezocht te worden naar intense nabijheid en radicale belangenloosheid in open verbindingen met allen die ook zo in de wijk staan. Het werk dient opgebouwd te worden vanuit vrije deelname aan het leven in de wijk. De pastores moeten daarbij de zending van de kerk hebben: ‘om niet’ door haar gezonden en gedragen. De verbreding naar andere kerken zou geleidelijk kunnen groeien, maar het werk wordt opzettelijk niet van meet af aan oecumenisch opgezet: dat zou de start al te zeer vertragen.
- 3 Verspreid over de discussies kunnen we de vereiste kwalificaties van de oude-wijkenpastores herkennen: radicale openheid in combinatie met pastorale professionaliteit, grote gevoeligheid voor verborgen signalen van het buurtleven en sterke contactuele vermogens om relaties te kunnen aangaan, improvisatievermogen en creativiteit, krachtige en ontwikkelde spiritualiteit, het vermogen de seculiere werkelijkheid pastoraal-theologisch te interpreteren, bereidheid het contact met de zendende kerk te bewaren en te voeden. Met name Zuidberg houdt vast aan de opvatting dat er minstens drie pastores moesten komen en dat ze in twee wijken aangesteld zouden worden. In één van die twee wijken ligt de parochie waaraan hij zelf verbonden is. Hij denkt dat de financiering moet komen van de gezamenlijke parochies in de stad, het bisdom en enkele ordes en congregaties.

4 Tweede ronde van discussies

Op een ander spoor is ondertussen het bisdom aan het delibereren, maar wat daar speelt is geruime tijd onduidelijk voor de initiatiefnemers in het dekenaat. In het najaar van 1990 vindt een tweede reeks discussies plaats en wordt er naar besluitvorming toegewerkt. In oktober praat het dekenaat dan eindelijk met het bisdom (met de commissie die zich bezighoudt met de structuren van het pastoraat en de parochies) en krijgt een hele reeks pittige vragen voorgeschied. Om die te beantwoorden last het dekenale bestuur een extra vergadering in en stuurt het begin november de antwoorden aan het bisdom, met het verzoek het licht op groen te zetten. Het dekenale bestuur houdt Zuidberg buiten deze gesprekken en buiten de beantwoording van vragen. Kennelijk is men beducht voor de schijn dat hij zelf oude-wijkenpastor zou willen worden, kennelijk vreest men ook dat hij het project te veel naar zijn hand zou willen zetten. Begin november, als alles achter de rug is, stuurt de deken enkele relevante stukken aan Zuid-

berg en reageert deze nog met een kleine nota waarin hij ingaat op de bezwaren en vragen van het bisdom. Maar dat is dan al mosterd na de maaltijd. Eind november 1990 meldt het bisdom (de beleids- en benoemingscommissie) dat niet alle vragen bevredigend zijn beantwoord, maar dat er geen reden meer bestaat het driejarige experiment nog langer op te houden. In feite wordt dus (zij het aarzelend) het fiat gegeven.

Inhoudelijk spitsten deze besluitvormende discussies zich op kwesties toe die als volgt werden beantwoord.

- 1 Hoewel dat misschien niet diepgaand genoeg is uitgeplozen, bestaat toch de stellige indruk dat de bestaande parochies zoiets als oude-wijkenpastoraat werkelijk niet kunnen opbrengen en uitvoeren. Overigens zou oude-wijkenpastoraat óók van de grond getild moeten worden als zij al wel goede pogingen in deze richting deden: *de wenselijkheid van deze vorm van pastoraat náást parochiepastoraat staat goeddeels los van de pastoraal-personele tekorten in parochies*. Het gaat om een nieuw werkveld waarmee weinig ervaring bestaat en waar structureel aandacht voor moet komen. Dat is tevens een goede reden (in eerste instantie voor het bisdom) om te pleiten voor een wetenschappelijke begeleiding van of minstens voor wetenschappelijk onderzoek naar het verloop van het experiment. Men denkt daarbij aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht.
- 2 Het is zeker niet uitgesloten dat de beoogde oude-wijkenpastores aan vraagstukken en doelgroepen raken waarmee ook anderen in de kerk zich bezighouden; daarom is intensieve samenwerking geboden. Dat zij ten dele bestaande werkvelden zullen betreden, betekent echter geenszins dat ze gemist kunnen worden, vooral niet vanwege de manier waarop de beoogde oude-wijkenpastores gaan delen in het leven van de wijken: dat doet nog vrijwel niemand en die ervaringen laten zich ook niet zomaar importeren. De raakvlakken zouden betrekking kunnen hebben op de wereld van de arbeid, baanloosheid en verzorgingsstaat, de problematiek van migranten en het werkveld van de diaconie door vrijwilligers. Bijzondere aandacht dient er te zijn voor de samenwerking met het werk van religieuzen die reeds in de bedoelde wijken leven en werken. Als het oude-wijkenpastoraat niet gerekend mag worden tot basispastoraat maar aangemerkt dient te worden als categoriaal pastoraat, dan is er voor het dekenaat geen man overboord. (Kennelijk heerst er — zo interpreteer ik dat — bij het bisdom de angst om te komen tot een verruiming van wat basispastoraat mag heten, omdat dergelijke basisvoorzieningen in elk geval betaald moeten worden; het oude-wijkenpastoraat wordt dus *niet* in dat basispakket geplaatst, zoals Zuidberg had voorgesteld en beargumenteerd.)
- 3 Het oude-wijkenpastoraat moet niet ondergebracht worden in een eigen stichting maar opgenomen worden in de bestuurlijke structuur van het dekenaat. Dat garandeert het best de wenselijke samenwerking. Niettemin blijft men op het standpunt staan dat de oude-wijkenpastor vrij is en behoort te zijn in de benadering van de wijk. De oude-wijkenpastores moeten, mede daarom, beslist een (inhoudelijk gerichte) begeleidingscommissie krijgen. De feedbackfunctie wordt hoog aangeslagen. Over het vraagstuk van zowel wonen als werken in de eigen wijk heerst opnieuw onduidelijkheid. Als men minder dan drie pastores zou aanstellen, neemt de kans op de noodzakelijke reflectie, deskundigheidsbevordering en steun over en weer al te zeer af en brengt men het experiment structureel in gevaar.

5 Besluiten

Na de instemming van het bisdom in november 1990 ligt de voortgang bijna twee maanden stil. In januari 1991 meldt Zuidberg dat hij geen kandidaat voor de functie van oude-wijkenpastor is maar zich onverminderd graag inzet voor het experiment. Hij voegt de daad bij het woord

en gaat in op enkele discussiepunten die inmiddels, naar het schijnt, gerezen zijn. Hij acht het een onzalige gedachte om slechts één pastor aan te stellen en/of slechts in één wijk te beginnen. En hij biedt aan mee te zoeken naar financiers onder de religieuzen. In februari 1991 belegt hij bovendien een studie- en werkdag in een van de beoogde wijken, tevens deel van zijn parochie: met een groep predikanten en andere medewerk(st)ers van het oude-wijkenpastoraat het Oude Noorden en het Oude Westen van Rotterdam en met een handvol eigen parochianen, maakt hij een wandeling door de wijk, gaat langs enkele ontmoetingsplekken, legt een paar werkbezoekjes af (bij een centrum voor buitenlandse moeders en kinderen, bij de buurtopbouwwerker en bij de zusters in de buurt) en organiseert een slotdiscussie in de eigen parochiezaal. Er worden talrijke interessante observaties en suggesties gedaan: Zuidberg verzamelt ze nauwgezet in een kleine nota en betreft ze in de ideeën over de toekomstige inrichting van het oude-wijkenpastoraat.

Ondertussen heeft de deken half februari 1991 het project uitgewerkt (wie, wat, waar, hoelang en hoe te betalen) en dat voorstel ter goedkeuring aan de vicaris generaal van het aartsbisdom gestuurd. Begin maart 1991 vindt het laatste besluitvormende overleg met de vicaris generaal plaats, met als uitkomsten: het dekenaat krijgt de eindverantwoordelijkheid voor het driejarige experiment, er wordt besloten tot instelling van een bestuurs- en begeleidingscommissie, er moet wetenschappelijk onderzoek naar het experiment komen, er worden twee locaties (wijken) gekozen, alsmede twee formatieplaatsen ingesteld, en het bisdom zal éénderde van de kosten gaan dragen. Eind van die maand bevestigt de vicaris generaal deze besluiten. In dezelfde periode suggereert Zuidberg aan de deken kandidaten voor de bestuurscommissie, de sollicitatiecommissie en de begeleidingscommissie. Interessant wat de laatste commissie betreft, is dat hij zichzelf niet aanbiedt maar oppert om een welzijnswerker en huisarts, alsmede een wetenschappelijk onderzoeker van de Katholieke Theologische Universiteit, op te nemen. Hij zal overigens uiteindelijk wel in die commissie belanden.

6 Benoemingen

In april 1991 laat het bisdom (Commissie voor Benoemingen en Beleid) weten dat het er geen bezwaar tegen heeft het oude-wijkenpastoraat als vorm van basispastoraat aan te merken, maar dat het onverminderd van oordeel is dat de betrokken parochies het werk na drie jaar overgenomen dienen te hebben. Ik citeer: "...doelstelling van het OWP op langere termijn is: zichzelf overbodig maken en de parochie zodanig omvormen dat de zorg door de parochie wordt overgenomen." In tegenstelling dus tot wat al die tijd was beoogd, krijgen de oude-wijkenpastores er hier dus een aanzienlijke opdracht bij: een zo grondige omvorming van de parochies dat deze hun werk na drie jaar overnemen (er staat niet: kunnen overnemen). In mei 1991 dient Zuidberg de deken, tegen de achtergrond van deze nadere eisen, opnieuw van advies. Hij stelt voor met voorlopig geformuleerde doelstellingen van start te gaan en pas met een 'statuut' te komen als de pastores een jaar ervaring hebben kunnen opdoen. Hij beklemtoont dat oude-wijkenpastoraat principieel een ander soort pastoraat is dan het parochiepastoraat en dat het de vraag is, nog los van waar men na drie jaar uitkomt, of je deze twee wel in elkaar moet willen schuiven. Voorlopig zou het adagium moeten zijn: zoek elkaar op en wissel intensief informatie en ervaringen uit.

Eind april 1991 wordt de bestuurscommissie ingesteld die leiding gaat geven aan het experiment en die de kandidaten moet gaan zoeken. In mei komt die commissie voor het eerst bijeen en zet zich aan het schrijven van een werkplan. Dat is in september 1991 gereed en wordt ondergebracht in een visiestuk van bijna tien pagina's. Daarin is opmerkelijk genoeg nog niet gekozen uit de twee opgevoerde doelstellingen:

1) Een eigentijdse invulling geven aan de missie of zending van de kerk in de wereld van mensen in achterstandssituaties; deze mensen nabij te zijn om hen te ondersteunen in hun zoeken naar zin en perspectief in hun leven en samenleven.

2) Op grond van het evangelie en vanuit een opdracht van de kerk aanwezig te zijn bij de mens en mensen in achterstandsbuurten, in hun streven naar herstel en behoud van hun waardigheid en zeggenschap in zaken die hun bestaan bepalen.

De tweede formulering wordt merkwaardig genoeg gepresenteerd als een werkdoel in het ver-
lengde van de eerste formulering.

In oktober wordt de sollicitatiecommissie ingesteld en in de maanden november en december 1991 verschijnt in *De Bazuin*, respectievelijk in 1-2-1 en *Analecta* van het Aartsbisdom de oproep. In de tekst ervan wordt de functie als volgt beschreven.

Het r.-k. Dekenaat Utrecht roept sollicitanten op voor de functie van pastor v/m ten behoeve van een nieuw driejarig project OUDE WIJKENPASTORAAT in twee wijken van de stad Utrecht.

Het Oude Wijkenpastoraat als Urban Mission beoogt uit te gaan van de leef- en belevingswereld van de wijkbewoner; met haar en hem relaties op te bouwen vanuit open aandacht voor de mogelijkheden en positieve krachten die onder mensen schuilgaan. Oude Wijkenpastoraat wil starten vanuit hun eigen kwetsbare werkelijkheid, welke nauwelijks of geen binding meer kent met de kerk, en naast mensen staan in hun streven naar behoud van hun zelfrespect en hun zoeken naar zingeving aan hun bestaan. Het project wordt door het bisdom van belang geacht met het oog op een toekomstig beleid t.a.v. pastoraat in stedelijke gebieden.

Het driejarig project is een gezamenlijk initiatief van bisdom en dekenaat onder verantwoordelijkheid van een dekenale bestuurscommissie. Een begeleidingsgroep zal het project inhoudelijk ondersteunen. Bovendien zal het project object van theologisch onderzoek zijn vanuit de kath. Theologische Universiteit Utrecht.

De sollicitatiegesprekken vinden plaats in februari 1992 en er komen twee jonge kandidaten, beiden theoloog en reeds pastoraal werker, boven drijven: een vrouw (33) die tot dan toe bedrijfspastor was (vanaf 1986), en een man (28) die juist op dat moment enige ervaring als oude-wijkenpastor opdeed in een verwant project elders in het land (vanaf maart 1992, onderbroken door een studiereis in het teken van urban mission naar Zuid-Amerika). In maart maken beide kandidaten kennis met elkaar en zien hun samenwerking zitten: ze berichten dat aan de commissie en vragen tevens om enkele bijstellingen in de projectopzet. Eind april stemt het bisdom in met de beide voorgedragen kandidaten en volgen benoeming en arbeidscontract in juni 1992; deelname aan het wetenschappelijk onderzoek is opgenomen in de opdracht. Dan pas ontvangen zij ook een precieze projectomschrijving en uitgewerkte taakstelling (een notitie van Zuidberg van 5 juni 1990). De aanstelling vangt aan op 1 augustus 1992. In september 1992 volgt de installatie in het dekenaat en de kennismaking met de beide parochies. De zending (missio) door één of door beide parochies hebben de pastores, in afwijking van de dringende raad van Zuidberg, nooit ontvangen — al komen er in één van beide parochies onmiddellijk goede contacten tot stand.

7 Inherente spanningen

Tot zover de voorgeschiedenis. Het moge duidelijk zijn geworden dat enkele spanningen diep in het experiment zitten ingebakken:

— is oude-wijkenpastoraat wel of geen vorm van regulier basispastoraat (zo niet dan: categoriaal pastoraat, diaconaal werk, stadszending)?

- is oude-wijkenpastoraat wel of geen zelfstandige voorziening (zo niet: over laten nemen door parochiepastoraat)?
 - dient men wel of niet te redeneren vanuit de eigen, personele verlegenheid van de kerk (zo niet: dan radicaal vanuit de wijk denken)?
 - moet er wel of niet gewerkt worden met een gespecificeerd en operationeel einddoel voor ogen (zo niet, dan ontbreken de noodzakelijke evaluatie-criteria)?
 - claimt oude-wijkenpastoraat wel of geen eigen en onderscheiden doelgroep (zo niet: dan lijkt er geen rechtvaardiging voor de overlappingsen met andere werksoorten)?
 - mag oude-wijkenpastoraat wel of niet vrij de wijk in gaan en pas achteraf tot een statuut komen?
 - moet oude-wijkenpastoraat wel of niet probleemgericht kijken en aan de slag gaan?
 - behoren de omvorming en beïnvloeding van de parochies wel of niet tot de taakstelling van het oude-wijkenpastoraat?
 - moet er nu wel of niet van meet af aan in oecumenisch verband gewerkt worden?
 - is het wel of niet beter om wonen, werken en teamvorming in de wijk zelf te situeren?
 - moet de financiering wel of niet met reguliere gelden rond gemaakt worden?
- Het zijn keuzes die verderop almaar terug zullen keren en telkens weer tot spanningen en (on-
vervulde) verwachtingen zullen leiden.

trefwoord periode	tijdstip	korte typering belangrijkste ontwikkelingen
1 interesse	augustus 1989 t/m december 1989	De wenselijkheid van zoiets als oude-wijkenpastoraat in de stad Utrecht wordt onderkend maar de mogelijke organisatie en vormgeving ervan roepen bij het dekenaat serieuze vragen op.
2 onderzoek en voorstellen	januari 1990 t/m mei 1990	Zuidberg doet in opdracht van het dekenaat onderzoek naar de wenselijkheid, mogelijke doel- en taakstelling, locaties, inrichting, organisatorische inbedding en financiering van oude-wijkenpastoraat in Utrecht en presenteert een uitgewerkt voorstel.
3 afwegen en verhelderen	juni 1990 t/m oktober 1990	Een periode waarin de voorstellen van Zuidberg intensief worden besproken; er worden zeer vele kritische vragen gesteld, even zoveel antwoorden geformuleerd en verheldering gezocht; het voorstel verschijnt ook als klein discussiepaper; er wordt gediscussieerd in het dekenaat, in het bisdom, in de parochies waar het oude-wijkenpastoraat mogelijk zou komen en ook tussen deze drie partijen.
4 besluiten	november 1990 t/m april 1991	Successievelijk op bisdomniveau en aansluitend binnen het dekenaat en de beide betrokken parochies vallen de noodzakelijke besluiten om met een driejarig experiment oude-wijkenpastoraat in het dekenaat Utrecht van start te gaan.
5 aanloop en start	mei 1991 t/m juli 1992	Het dekenale bestuur stelt een aparte bestuurscommissie in die een projectomschrijving opstelt, de financiën rond maakt en via sollicitaties komt tot de aanstelling van twee pastores per 1 augustus 1992.
6 driejarig experiment	augustus 1992 t/m juli 1995	Driejarig experiment oude-wijkenpastoraat in twee Utrechtse parochies; de dragende krachten Bangert en Vermeulen vallen kort na de aanvang van het experiment weg; Zuidberg had zich in januari 1991 enigermate op afstand geplaatst en wordt bij de aanvang van het experiment lid van de Begeleidingscommissie. Na verkennde en contracterende gesprekken in het voorjaar en de zomer van 1993 start in september 1993 het wetenschappelijk onderzoek.
7 verlengd project	augustus 1995 t/m juli 1998	Experiment wordt na de nodige discussies op bisdommelijk niveau verlengd met drie jaar en voortgezet in projectvorm met bijgestelde doelen: er moet meer en beter contact worden onderhouden met de parochies en systematischer gewerkt worden aan een mogelijke overdracht.
8 verlenging met tweemaal een half jaar	augustus 1998 t/m juli 1999	Na zes jaar wil het bisdom het experiment annex project afstoten maar de (onderzoeks)kennis ontbreekt en de dekenale voorzieningen schieten nog tekort om dat verantwoord te kunnen realiseren: met substantiële hulp van externe fondsen volgt verlenging met één jaar als uitloop en overgangperiode.
9 structurele dekenale voorziening	vanaf juli 1999	Kort voor de zomer van 1999 neemt het dekenaat met de hulp van (deels externe) financiers het project over in zijn basisinformatie en heeft tot de zomer van 2000 de tijd om met een vertrouwenwekkende werkplanning en organisatie te komen. Het onderzoek beëindigt de dataverzameling, na zes jaar, op 1 augustus 1999.

Tabel 21.0 Een overzicht van de ontwikkelingen op de locatie Utrecht.

HOOFDSTUK 2

EEN GLOBAAL BEELD VAN ZEVEN JAAR OUDE-WIJKENPASTORAAT

In dit hoofdstuk geven we een beknopt beeld van het werk van de beide oude-wijkenpastores, Bas Kellenaar en Anne de Lodewick. Verderop zullen we momenten en aspecten ervan uitvergroot en aan een nadere analyse onderwerpen. Nu gaat het om een beeld van het totaal: zeven jaar werken in twee buurten.

1 De gemeenschappelijke basis

De beide pastores hebben hun activiteiten vanuit een brede doelstelling maar zonder een gestructureerd werkplan of voorafgaande probleemverkenning en zonder over een pandje in de buurt te beschikken, vanaf de straat op gang gebracht: lopend, fietsend, zittend op een bankje, pratend met voorbijgangers en door zich op te houden op plekken waar buurtbewoners geregeld komen (eetgelegenheid, parkje, speeltuin enzovoort). Op die manier konden ze zich een beeld vormen van de buurt(bewoners) en op die manier ook konden buurtbewoners en pastores aan elkaar wennen en geleidelijk vertrouwd met elkaar raken. Elke pastor heeft uiteindelijk een eigen, relatief klein buurtje als werkterrein. Buurtbewoners blijken een zekere, soms wantrouwige, soms onbevangen nieuwsgierigheid naar de pastor aan de dag te leggen: wie h/zij is en wat h/zij komt doen, terwijl omgekeerd de pastores zelf ook tamelijk gemakkelijk opmerkingen maken of in aansluiting bij concrete handelingen en gebeurtenissen vragen stellen. Daaruit groeien al snel, dat wil zeggen binnen enkele maanden, oppervlakkige contacten, waar de pastores merkbaar verheugd over zijn en waarvan ze ook — kennelijk opgelucht dat het lukt — hoog opgeven. Mensen blijken er over het algemeen niet zoveel moeite mee te hebben om hun hart te luchten. Integendeel, al werden de pastores soms beproefd en moesten ze een vuurdoop ondergaan. Wat de bewoners zeggen en welke toon ze daarbij treffen, blijkt per pastor of buurt te verschillen, maar praten over zichzelf, het wonen in de buurt, het verkeer, ziektes en tegenslagen, de veranderingen, over vroeger, buitenlanders, de politiek en bijvoorbeeld over de woningbouwvereniging of andere instanties gaat kennelijk gemakkelijk. De pastores stellen zich luisterend en ontvankelijk op, dringen noch zichzelf noch enige boodschap op, en worden dan ook al snel binnen gevraagd.

Daarmee groeit, naast deze karakteristieke basiswerkform van de stoep- of straatcontacten die in de gehele onderzoeksperiode zal blijven voortduren, een tweede werkform: het huiskamer-gesprek of het huisbezoek dat zich in de loop der tijd intensiveert. Het stoepcontact kunnen we omschrijven als: de pastor verkeert op straat of op een andere in de buurt cruciale plek, volgt zo het leven der buurtbewoners, kan aangeklampt en binnen gevraagd worden en is in elk geval ongehaast en onbezet. De eerste huisbezoeken, die duidelijk persoonlijker en intiemer zijn dan de straatgesprekken, vinden we reeds vanaf vijf maanden na aanvang van de werkzaamheden (rond de jaarwisseling 1992/1993). Ook deze zullen de gehele onderzoeksperiode blijven voortduren en zich sterk differentiëren. Geleidelijk ontwikkelen sommige huisbezoeken zich zo van 'het hart luchten' en vragen om praktische hulp en informatie tot zeer intensieve, langdurige hulpverlenings- en begeleidingsrelaties, die draaien om (niet zelden: ernstige en existentiële) problemen en beschadigingen. Zulke relaties spelen zich dan ook niet louter in de huiskamer af, maar kennen dikwijls tal van vertakkingen: de pastores gaan mee

naar instanties of bijvoorbeeld naar gedenkplaatsen, het gezamenlijke spreken wordt aangevuld met praktische klussen doen, gezamenlijk formulieren invullen, telefoneren, eten, winkelen enzovoort.

Pastor Anne werkt van meet af aan ook specifiek met kinderen en dat geeft een geheel eigen kleur en smaak aan haar werk, aan de contacten en werkvormen en ook aan het soort problemen dat zij bij kinderen en via die kinderen bij ouders tegenkomt. Omdat de pastores het leven van de buurtbewoners in belangrijke mate delen, zijn ze zeker niet alleen bij droevige zaken en zware problemen betrokken, maar ook bij leuke dingen. Bovendien leidt de oningevulde beschikbaarheid van de pastores ertoe dat buurtbewoners hun de meest uiteenlopende kwesties voorleggen. Ze vragen daarbij een geduldig oor, raad, niets, medeleven, begrip, nuttige tips, geld, coaching, hulp en bijstand. Er is in de werkvormen, de voorgelegde kwesties en in de antwoorden van de pastores van meet af aan veel vrijheid en ruimte te vinden. We nemen een verkeerd beeld voor ogen wanneer we zouden menen dat zij zich met één specifiek soort vragen, laat staan met uitsluitend 'geestelijke zaken', zouden bezighouden. Zo is het stellig niet.

In het eerste jaar (tot december 1993) zien we dat de pastores het leven in de buurt zo bewust en onbevangen mogelijk ondergaan, en vanuit de opgedane impressies en stoep- en huis-kamercontacten een eerste, methodisch verantwoord werkmodel voor hun werkwijze beschrijven. Daarin leggen ze in grote lijnen vast hoe ze willen werken en welke beginselen daarbij in acht genomen zullen worden. Ons onderzoek is dan al op gang gekomen (oktober 1993) en we zien — en ook dat zal de gehele periode zo blijven — dat mede in wisselwerking daarmee de reflecties op het werk worden gestimuleerd; het onderzoek levert onder andere indringende vragen, taal en concepten. Overigens moet in deze context ook de jarenlange deelname van de pastores aan trainingsgroepen, de gesprekken met de eigen begeleidingsgroep en de individuele supervisie worden gememoreerd: ook daarvan gaan sterke impulsen tot reflectie uit. Hoe dan ook, de eerste meer operationele werkplannen worden na 15 maanden werken (november 1993) geformuleerd maar bestaan buiten doelgroepomschrijvingen en enkele losse projectomschrijving goeddeels uit de opsomming van werkprincipes. Met een enkel woord zouden we de werkprincipes kunnen karakteriseren als een radicale en consequent doorgevoerde keuze om vanuit de buurtbewoners te denken en te handelen, en in praktische zin aan datgene te werken wat deze mensen bedrukt, verheugt en opwindt. Na circa 20 maanden (voorjaar 1994) — het werk is dan al behoorlijk ontwikkeld en naast de stoepcontacten en enkele individuele begeleidingen zijn in het werk van pastor Bas reeds de eerste buurtopbouwelijke initiatieven te noteren — hebben de pastores hun werkwijze op orde. Men zou kunnen zeggen: de gemeenschappelijke basis is gelegd.

2 Elk een eigen weg in de buurt

Vanaf die basis zal het werk een hoge vlucht gaan nemen. Pastor Bas zal op een typerende manier op drie velden gaan werken. Om te beginnen zal hij zijn stoep- of straatcontacten blijven voortzetten, maar de intensiteit daarvan zal na drieëneenhalve jaar duidelijk afnemen doordat de andere werkvelden veel aandacht vergen. Daar staat tegenover dat hij in de loop der jaren enkele tientallen mensen individueel zal bijstaan; zij en hun verwanten lijden dikwijls onder eenzaamheid, geldgebrek, verslaving, relatieproblemen, ziektes, vijandigheden uit de buurt, ernstige psychiatrische klachten en wat dies meer zij. Typerend voor pastor Bas is dat hij hen sterk bemoedigt en opbeurt, en hen waar mogelijk inweeft in sociale netwerken. Vaak neemt dat de vorm aan van toeleiding naar verantwoordelijke posities in buurtinitiatieven, waar hij ze vervolgens coacht. Op de derde plaats is pastor Bas van meet af aan betrokken geweest

bij buurtopbouwelijke initiatieven en is hij, in aansluiting daarbij, meer projectmatig gaan werken. Binnen nog geen twee jaar zien we de eerste succesjes (voetbalkooi) en korte tijd later de volgende (herinrichting plantsoentje), daarna ‘sukkelt’ dat werk nog wat verder (pastor Bas vindt in die periode sleutelfiguren en houdt de moed erin bij de vrijwilligers die aan het werk trekken) om dan in de jaren vijf, zes en zeven (medio 1996 - begin 1999) het ene hoogtepunt na het andere te bereiken: er ontstaan (en deels vergaan ook weer) circa tien comités die actief zijn ten behoeve van: jeugd, jongvolwassenen, gezamenlijk eten, een buurtpandje, kinderopvang, voetbal, buurtfeesten, Marokkanen en als gespreksgroep. Het is een hectische en opgewonden periode, waarin de vreugdevolle gebeurtenissen elkaar inhalen en er onvermoede krachten en mogelijkheden van buurtbewoners aan het daglicht komen. Pastor Bas neemt daarbij steeds sterk stimulerende, koppelende, bemiddelende en in toenemende mate ook actief begeleidende rollen op zich; hij waakt er nauwgezet voor dat het de buurtbewoners zijn die willen, die zelf kiezen, het werk doen et cetera. Hij cijfert zich verregaand weg en legt daar aanhoudend verantwoording van af: zo wil hij het ook. Aan het eind van de onderzoeksperiode (medio 1999) overheerst het gevoel zeer succesvol te zijn geweest, al geeft pastor Bas voortdurend aan dat de groepsdynamische spanningen in die comités niet van de lucht zijn en het uiteindelijk tegenvalt in welke mate de individuele ‘zware gevallen’ zich verbeteren.

Uitgaande van dezelfde werkprincipes ontwikkelt pastor Anne vanaf het derde jaar (na de zomer van 1994) het werk anders. Zij blijft intensief en stelselmatig op straat leven en zal daar zelfs halverwege de onderzoeksperiode opnieuw een sterke impuls aan geven. Dat gebeurt als ze vermoedt dat bepaalde groepen buurtbewoners niet bereikt worden. Het merendeel van haar (intensieve) contacten met kinderen speelt zich buiten af, ofwel gewoon op straat ofwel in de speeltuin waar ze sinds het tweede jaar een vast dagdeel per week te vinden is, ofwel tijdens uitstapjes buiten de buurt. Het aantal bereikte kinderen ligt hoog, de thematiek van de contacten is divers en even vaak vrolijk als ernstig of zelfs diep treurig, en met velen groeit een duurzame vertrouwensrelatie. Pastor Anne komt bij velen thuis en raakt mede daardoor betrokken bij de problematische situaties van ouders, familieleden en soms zelfs integrale sociale netwerken. In tegenstelling tot pastor Bas, heeft pastor Anne zeer veel contacten met buitenlanders, en net als pastor Bas heeft ook zij een tiental ‘zware of complexe gevallen’ die ze jarenlang begeleidt en steunt. Kenmerkend is de zich geleidelijk ontwikkelende keuze van zeer nabije rollen, analoog aan die van de vriendin, tante of moeder. Typerend is voorts dat zij vanaf het midden van het derde jaar (lente 1995) alternatieve, dikwijls heel losse en alledaags ogende werkvormen en methodes introduceert. Dat gebeurt omdat zij zich ten doel stelt de meest gehavende, weggestopte en onaanzienlijke buurtbewoners te bereiken. Eerst na vier jaar vertrouwen opbouwen, bij de aanvang van het vijfde werkjaar (zomer 1996), begint dat goed te lukken. Tot dan toe was het ruime merendeel van haar contacten weliswaar op problematische mensen gericht, maar dat waren doorgaans de bereikbaren en degenen die zichzelf meldden. Vanaf dat vijfde jaar (dat is ook het jaar dat bij pastor Bas het buurtwerk zo succesvol op gang komt: najaar 1996) begint het uitgraven van wie en wat het meest is weggestopt. Dan zien we ook hoe enerzijds geweld, vernedering, misdadigheid, bedreiging en mishandeling, en anderzijds haar zoeken van openingen, perspectief, alternatieve rolmodellen en veilige milieus dominante thema’s in het werk worden. We zien tegelijk hoe, in wisselwerking met deze doelgroepkeuze, de pastor geleidelijk riskantere keuzes maakt, mede daardoor ook zelf geregeld te lijden krijgt onder geweld, en assertiever gaat optreden. Aan het eind van de onderzoeksperiode is pastor Anne, net als pastor Bas, diep geworteld in de buurt en, ook al vanwege de geschiedenis die de pastores en buurtbewoners inmiddels delen, intens betrokken bij vele tientallen, vaak tot het getal van 70-90 oplopende, families en individuen. Hoewel het werk van pastor Anne aantoonbaar meer lichte en vrolijke momenten kent en boekstaaft, overheerst bij haar niet het ge-

voel van collectief succes zoals bij pastor Bas, maar eerder de ervaring dat zij contact heeft gekregen met het treurigste en meest geschonden deel van het buurtleven.

3 Overige activiteiten

Het werk van de pastores heeft zich niet alleen in de buurt afgespeeld. De benadering van kerken, het onderhouden van contacten met de reguliere hulp- en dienstverleners, en het overdragen van hun ervaringen en inzichten namen een flink deel van de tijd. Onder dat laatste (de overdracht) moet verstaan worden: verzorgen van inleidingen, geven van interviews, schrijven van artikelen, columns, (jaar-, werk- en kwartaal)verslagen en opstellen van *case history's* of de beschikbaarstelling van log- en dagboek aantekeningen, het inspreken op plannen, verzorgen van workshops of een aandeel hebben in trainingen of cursussen, het begeleiden van collega's en stagiaires, verzorgen van rondleidingen, meewerken aan reportages enzovoort. We gaan er hier niet verder op in, al bestaat de indruk dat zij, wanneer we dat vergelijken met andere pastores, veel aan overdracht hebben gedaan. Dat was van meet af aan zo, en dat bleef ook min of meer zo, op een constant en hoog niveau.

De relaties met het welzijnswerk, de gemeentelijke diensten, de zorgsector, met overheden en andere publieke organen — waarover verderop meer — is steeds tamelijk distant geweest. Beide pastores doen onophoudelijk, via de buurtbewoners maar ook zelf, de ervaring op dat veel hulp niet aankomt, bureaucratisch ingericht is, ontmoedigt, stroperig en slecht gecoördineerd verloopt. Ze maakten barre tochten door de instituties, doorgaans met een of meer buurtbewoners. Hoewel pastor Bas meer afstand houdt dan pastor Anne, volgen ze beiden dezelfde beleidslijn: contacten worden aangeknoopt en onderhouden vanuit de positie, het perspectief en belang van de buurtbewoners en niet vanuit de eigen logica van de hulpverlening of interventieplannen. Typerend voor pastor Bas is dat hij doorgaans op ad-hocbasis contacten legt. Pastor Anne onderhoudt in de loop der jaren steeds vaker structurele, en in sommige gevallen ook bondgenootschappelijke relaties. Bij pastor Bas vinden we die minder vaak. Soms zijn de pastores (met name pastor Anne, die er dichter op zit) ook pastor voor de collega's in zorg en welzijnswerk die dreigen af te knappen.

De relaties met de achterbankkerken kennen een eigen ritmiek, die sterk beïnvloed lijkt door het aflopen en weer op gang komen van subsidiegelden. De eerste drie jaar (1992-1995) zijn de contacten met de parochies op het eigen territorium, zeker aanvankelijk, nogal oppervlakkig en vooral afbakenend, uitleggend en misverstanden wegnemend. In die periode streeft de eigen bestuurscommissie er ook nog naar dat het oude-wijkenpastoraat aantrekkelijk is voor de parochies en daar uiteindelijk zal worden geïncorporeerd, respectievelijk overgenomen. Het mag vooral geen zelfstandige, categoriale voorziening worden. De parochies op hun beurt snappen het aanvankelijk allemaal niet zo goed, vrezen nieuwe taken, het weggapen van vrijwilligers, of denken dat de pastores in de buurt kerkjes gaan stichten en typisch kerkelijke (lees: liturgische) activiteiten op gang gaan brengen. De veelvuldige voorlichting, de frequente ontmoetingen met collega-pastores in de stad, de verspreiding van (prachtige en aangrijpend geschreven) jaarverslagen en het af en toe voorgaan in diensten wekken onder de parochianen op den duur een sfeer van begrip, respect en zelfs bewondering. Medio 1995 wordt, na enkele evaluatieve gesprekken op uiteenlopende kerkelijke niveaus, het driejarige experiment afgesloten en komt de tweede periode (1995-1998) op gang, waarin de doelstellingen, niet van het buurtwerk maar van het kerkenwerk, zijn bijgesteld. Kort gezegd krijgen de oude-wijkenpastores de aanvullende opdracht om intensievere contacten met de parochies te onderhouden en daarin de overdracht van het werk te regelen, zodat aan het eind van de tweede periode het werk dáár kan worden overgenomen en voortgezet. Met één verlenging van drie jaar moet het bekeken zijn.

Die aangescherpte opdracht mist zijn effect niet. Eind 1995 treffen de pastores met enkele dekenale functionarissen de voorbereidingen om de parochies te benaderen en in de daarop volgende twee jaar vindt er in elk van beide betrokken parochies een intensieve, soms maandelijksse uitwisseling plaats, deels met de betrokken pastoresteams en andere beleidsorganen, deels ook met de integrale parochievergaderingen. Daarbij wordt er niet rechtstreeks gewerkt aan de 'overdracht' maar wordt om te beginnen de aard van eigen pastoranten, werkwijze, contacten, thematieken, mogelijkheden en verplichtingen van elk (oudewijken- en parochiepastoraat) grondig en ongedwongen verkend. Zo ontstaan er niet alleen een stimulerende wisselwerking en wederzijdse bevraging maar ook een benul van wat het werk eigenlijk vergt en beoogt. In het najaar van 1996 verdiept de Bisdomraad zich op een speciale studiedag in dezelfde problematiek en in het voorjaar van 1997 worden er enkele scenario's ontwikkeld over de toekomst van het oude-wijkenpastoraat. De inhoudelijke invloed van het onderzoek en de onderzoeker op beide is groot. Een belangrijke rol spelen ook de inmiddels goed op gang gekomen theologische reflecties van de pastores zelf. De scenario's worden in de parochies, in het dekenaat en op het bisdom besproken. Zo wordt in de loop van 1997 duidelijk dat de parochies zich niet in staat achten om het werk over te nemen, maar wel wensen dat èn het werk wordt voortgezet èn beide typen pastoraat elkaar blijven zoeken en bevragen. Het bisdom en dekenaat zijn daarmee in verlegenheid gebracht, verlengen het project met een jaar en zoeken ondertussen uit of de bedoelde structurele voorziening zinvol, betaalbaar en te organiseren is. Terwijl de pastores hun contacten met de parochies voortzetten (pastor Bas is het accent gaan leggen op de diacconalisering van de parochie, pastor Anne op de nadere afstemming van beide werksoorten), laten de bestuurders zich voorlichten over de onderzoeksbevindingen, worden eigen en externe fondsen aangeschreven en herverdelen dekenaat en bisdom hun verantwoordelijkheden in dezen. Uiteindelijk zal het dekenaat, steunend op eigen middelen en geholpen door anderen, het werk op structurele basis en als een eigen voorziening binnen het 'stadspastoraat' overnemen (zomer 1999). In heel de onderzoeksperiode doen de pastores in meer praktische zin slechts een bescheiden beroep op de parochies: af en toe doet een vrijwillig(st)er mee in een activiteit van het oude-wijkenpastoraat en soms worden buurtbewoners doorverwezen naar de parochie. Daarnaast stelt de stedelijke caritasinstelling op structurele basis de pastores in staat om buurtbewoners zo nodig financieel te helpen (De Pechpot, sinds begin 1997). Maar de overwegende indruk is toch dat het om gescheiden circuits gaat.

Tot zover een globaal beeld van de ontwikkelingen in zeven jaar: buurtpastoraat, kerkenwerk, overdracht en relatievorming met andere hulp- en zorgverleners. We zullen hieronder tal van zaken gaan uitdiepen.

HOOFDSTUK 3

HET BASISMODEL VAN WERKEN

Alvorens we ons werkelijk in details en deelhandelingen kunnen gaan verdiepen en om te voorkomen dat we daar verdwalen, schetsen we in dit hoofdstuk de algemene processtructuren. Eenvoudig gezegd: we reconstrueren en analyseren het meest omvattende en meest karakteristieke handelingsmodel, dat we tevens het *basis*model achten. De ontwikkeling ervan neemt twee jaar en verloopt in goed reconstrueerbare stapjes.

1 De doelrichting

De pastores brengen hun werk op een tamelijk onconventionele manier op gang. Bij de aanvang van hun baan (augustus 1992) liggen er geen operationele verwachtingen; er zijn ook geen voorgangers geweest die werk, plannen, wijze raad, bereflecteerde ervaringen, een pandje, te begeleiden groepen of zelfs maar een nauw omschreven werkerterrein hebben achtergelaten. Die toevallige omstandigheid is belangrijk. Alles moet dus nog worden ingevuld en de pastores besluiten dat vanaf de straat te gaan doen. Voor de duidelijkheid: ze verzamelen dus geen cijfers, stellen geen sociale kaart op, gaan niet te rade bij bestaand werk en expliciteren ook hun eigen verwachtingen en doelen niet. Ze gaan vrijwel onmiddellijk naar de buurten die hun (op dat moment nog in hun volle omvang en aan hen beiden tegelijk) zijn toegewezen. Ze hebben in feite geen ander referentiepunt dan hun doelstelling, en die is even prachtig als vaag:

Op grond van het evangelie en vanuit een opdracht van de kerk aanwezig zijn bij de mens en groepen van mensen in oude stadswijken om, vanuit hun leefsituatie, hen te ondersteunen in hun streven naar herstel en behoud van hun waardigheid en zeggenschap in zaken die hun bestaan bepalen en in hun zoeken naar perspectief in hun leven en samenleven.

Dit is eerder een doel dan een doelstelling (zoals bestuur en pastores zeggen). Het is weinig precies en bevat geen methodische voorschriften en hooguit een richting van werken. Uit de interviews en verslagen blijkt dat de pastores in eerste instantie dan ook intuïtief te werk gaan en zich eigenlijk maar aan één richtlijn vastklampen: het buurtleven, de leefsituatie van de buurtbewoners zelf moet uitwijzen wat er geboden moet worden. Uit die richtlijn resulteert een *basisbeweging*: naar hen toe! Dat is opmerkelijk, omdat de gebruikelijke basisbeweging in dit soort en in verwant werk is: u (klant, hulpzoeker, patiënt) komt naar ons toe. Hier worden een andere beweging en richting gekozen, die bovendien radicaal doorgevoerd moeten worden. Hoe dat te organiseren? In mijn reconstructie van de eerste periode doen de pastores dat in drieën:

- de buurt moet zich zo zuiver mogelijk kunnen laten kennen en de pastores dienen zich met het oog daarop uiterst receptief op te stellen;
- emoties, regels en verwachtingen die de pastores blokkeren in dat receptieve proces moeten afgeschud worden, zodat de benodigde vrijheid en ontvankelijkheid ontstaan;
- en deze manier van zich inwerken moet voorzien worden van een acceptabele legitimatiestructuur.

Kort gezegd: de een binnenlaten, anderen eruit zetten en het verband tussen dat optreden en het projectdoel goed aantonen.

2 Ontplooid receptiviteit

We zullen later de receptieve kennismaking met de buurt systematisch beschrijven als een exposure (zie Deel III, hoofdstuk 1); op deze plek volstaan eenvoudige kenschetsen. De pastores doorkruisen hun werkgebied te voet of op de fiets en noteren wat ze zien, horen, voelen en ruiken. De aard van die notities is primair en in tweeledige zin constatief: ze stellen steeds vast wat kennelijk het geval is maar ook wat dat hun doet; de pastores noteren, zogezegd, tegelijk de uiterlijke wereld en (hun) binnenwereld. Onder de meer factische constatering vallen: de kwaliteit en bouw van de huizen, zwerfvuil, mensen op straat, het gebruik van pleintjes en plantsoenen, speelgelegenheden, de loop der straten, de leeftijd en de sekse van wie ze zien, de bezigheden buiten et cetera. De emotionele verwerking, zo men wil: dat gevoelsmatig ondergaan en aftasten van de buurt, is zonder twijfel de koninklijke weg tot het begrip dat de pastores nastreven. We zouden in deze context mogen spreken van een sensitieve, emotieve diagnostiek: er wordt een beeld van de buurt (in zijn positieve en negatieve aspecten) ontwikkeld door de gevoelsimpressies nauwgezet te noteren en vervolgens te duiden. Terzijde zij opgemerkt dat deze ‘gevoelsbeelden’ of ‘gevoelsconcepten’ uiteindelijk óók omslaan in morele intuïties (dit behoor ik hier — waarschijnlijk — te doen) en zelfs in transcendentie-ervaringen (dit is mogelijk de diepere betekenis, samenhang en zin van dat alles; of: dat handelen of spreken is genadevol). Hoe het ook zij, het duidingsproces is zelf ongeregeld: de pastor brengt haar/zijn eigen instincten, ervaringen en verstaanshorizonten als interpretaties in het geding. De pastores noteren ook waar ze zich prettig of bijvoorbeeld onveilig voelen *en wat die gevoelens oproept*.

In deze periode vinden we dan ook extreem taalgebruik: enerzijds zijn er bijzonder uitvoerige dagboeknotities en verslagen van *feitelijke* aard en anderzijds zijn er grote teksten die getekend zijn door de taal der emoties en affecten en die bovendien op een heel prominente manier de pastor zelf als een ‘gepassioneerde’ instantie in beeld brengen. In de eerste fasen van het onderzoek had ik moeite die vele, in sterke gevoelstaal getoonzette zelfmededelingen goed te begrijpen. Het gaat dan om frequent gebruikte woorden als ontroerd zijn, verbaasd, geraakt, overweldigd, gefraspeerd, verbijsterd, en verheugd. Pas als men beseft dat de pastores zichzelf (en dus niet een of ander theoriegeleid of heuristisch algoritme) als een aftastend instrument inzetten, kan men deze taal en accentueringen beter plaatsen.

Box 23.2

Praktijkvoorbeeld: de zintuigen gebruiken

Ter illustratie, ook niet meer dan dat, citeer ik uit een werkverslag van de beide pastores, waarin pastor Anne (in de derde persoon enkelvoud) een ontmoeting met een Marokkaanse familie beschrijft. De cursiveringen van in deze context relevante begrippen en woorden zijn van mij (AJB).

Pastor Anne werd een keer uitgenodigd voor koffie in hun huis. Vandaar uit is een regelmatige ontmoeting ontstaan. Ze heeft de spanning *meeemaakt* toen een dochter uit een huis in de buurt moest, omdat het gesloopt werd, maar nog geen andere woning had. *Gehoord* hoe instanties met haar omgingen, *gezien* hoe ziek zij er van werd en hoe de hele familie er bij betrokken was. *Gemerkt* hoe ‘de taal’ een hinderpaal, een

struikelblok is: niet begrijpen wat er gezegd/geschreven wordt en zichzelf niet goed verstaanbaar kunnen maken. *Horen en zelf voelen* hoe culturen botsen. En door er vaker te komen steeds *meer horen, zien, meemaken* van hun leven en culturele achtergrond. Tegelijk *voelen* hoezeer je opgenomen wordt in hun huis, betrokken wordt in hun leven en hoe trots ze zijn dat een Nederlandse er komt. Daarmee de kans krijgen *te laten zien* hoe betrouwbaar ze is en zo vertrouwen winnen.

Merk op hoezeer het volle zintuiglijk register geopend wordt om tot begrip te komen, maar ook dat de waarneming overwegend verbonden is met stagnaties (wat niet lukt, wat pijn doet) en minder met wat juist goed aanvoelt (gastvrij-

heid). Bovendien is het korte relaas dynamisch (een ontwikkelingsgang) en ingeklemd tussen enerzijds 'uitnodiging' en anderzijds 'betrouwbaarheid / vertrouwen', terwijl het traject van de een naar de ander beschreven wordt als de sensitieve, receptieve ontmoeting. Het gaat kennelijk

om waarden of concepten die pas in de loop der tijd groeien en die dus niet afgekondigd kunnen worden en waartoe men evenmin kan besluiten. Het gaat niet om zijn of niet-zijn, maken of laten, maar om worden en een kans geven.

Einde Box

Kenmerkend is niet alleen het ondergaan en duiden, maar ook het (zich) tonen. De pastores *voelen* zich niet alleen ontroerd, geschokt of erg aangedaan (of vrolijk, verbaasd of gastvrij ontvangen) maar *tonen* dat ook aan degene(n) die die gevoelens oproep(en); in bovenstaand voorbeeld is het 'laten zien' reeds gecursiveerd. Hoewel dat natuurlijk niet opgaat voor de vele dingen (zoals huizen en oversteekplaatsen) die sterke gevoelens oproepen, is de teruggevende beweging niettemin essentieel omdat ze de ander medeleven, begrip en soms zelfs erkenning schenkt, en daardoor als een uitnodigende interactie mag worden verstaan.

Er zijn ook emoties die de pastores niet durven terug te geven. In deze vroege periode van het werk is dat vooral weerzin die opgewekt wordt door wat aanvoelt als schunnige taal, seksisme, vreemdelingenhaat of kleinburgerlijke ressentimenten. En die blijken, in de ene buurt overigens meer dan in de andere, ruim voorhanden op straat. De pastores voelen daarbij weliswaar afkerigheid, maar geven daar (nog) geen lucht aan en putten zich in hun notities en collegiale gesprekken uit om te bepalen of het wel is wat het lijkt te zijn. De conclusie is niet zelden dat het *niet* is wat het lijkt, maar we komen er nog op terug.

3 Opruimen van beletselen

In dezelfde periode zien we ook dat de pastores zich belangrijke vrijheden verwerven. Ze maken hun bestuur al snel duidelijk dat ze geen grote wijken willen, dat ze traag willen mogen werken en dat ze een *eigen* werkveld (buurtje) willen. Ze leggen zich dus niet neer bij vooraf bepaalde begrenzingen in plaats en tijd. En door daaraan te morrelen, zwakken ze van meet af aan productie- en opbrengstverwachtingen af. Later zullen die opnieuw, zij het op een alternatieve manier, ingevuld worden. Naar de kerk toe gebeurt iets soortgelijks: de pastores worden al spoedig door de betrokken parochies en pastores, en ook door de bisschop, in hun functies bevestigd, maar concrete resultaatverwachtingen en nauwe samenwerking worden in de vele contacten met de kerk op afstand gezet - we constateerden dat hierboven al. Zo worden niet alleen opbrengstverwachtingen (kerkje, bekeringen, buurtdiensten, inschakelen van diaconaal georiënteerde vrijwilligers?) de kop ingedrukt maar wordt vooral — en dat is belangrijker — de werkorientatie vastgelegd: het gaat niet om de kerk(woording) maar om de buurt en de buurtbewoner. En om daar te kunnen zijn, moeten de pastores hun handen enigermate vrij hebben.

Maar in mijn interpretatie gaat deze 'initiële vrijheidsstrijd' nog verder. Uit het onderzoeksmateriaal blijkt ook dat de pastores andere beklemmingen wensen af te werpen. Zo binden ze, wanneer ze ruim een half jaar in de buurt zijn, de strijd aan met gemakzuchtige interpretaties van het buurtleven. In de grond van de zaak zijn dat globale, distante en uniformerende oordelen van oningevoerden. Daar tegenover plaatsen de pastores aanhoudend waarschuwingen: denk niet dat je het allemaal al *kunt* begrijpen, scheer de buurtbewoners niet over een kam, houd rekening met de vele gezichten van het buurtleven, et cetera. Dat is zeker een pleidooi voor voorzichtigheid en nabijheid, maar het geeft ook ruimte aan leerprocessen, het keert zich tegen overhaaste beleidsvoornemens en maakt ruimte voor een flexibele en lokalistische antwoordstructuur. Daarom rangschik ik deze waarschuwingen onder het kopje 'vrijheidsstrijd'.

En ten slotte valt het op dat de pastores bepaald niet alleen aandacht op de buurt (het object) richten, maar ook (in sterke mate zelfs) op zichzelf, het subject van het buurtpastoraat. Ik bracht dat hierboven al in verband met de receptieve kennismaking of exposure. In deze context onderstreep ik graag dat die blikrichting óók ruimte geeft: kijk niet de hele tijd naar de buurt maar ook naar jezelf! Sterker geformuleerd: wie zich blind staart op de buurt laat zichzelf ten onrechte buiten beschouwing, want het gaat er óók om dat je zelf geraakt wordt en tot denken wordt aangezet, dat je je zo nodig bekeert en dat je jezelf anders gaat opstellen. De pastores hebben deze lijn nooit expliciet uitgewerkt maar ze zit er wel degelijk in, en ze neemt de nodige druk weg die gegeven is met een eenzijdige fixatie op de buurt en wat dáár allemaal bereikt moet worden.

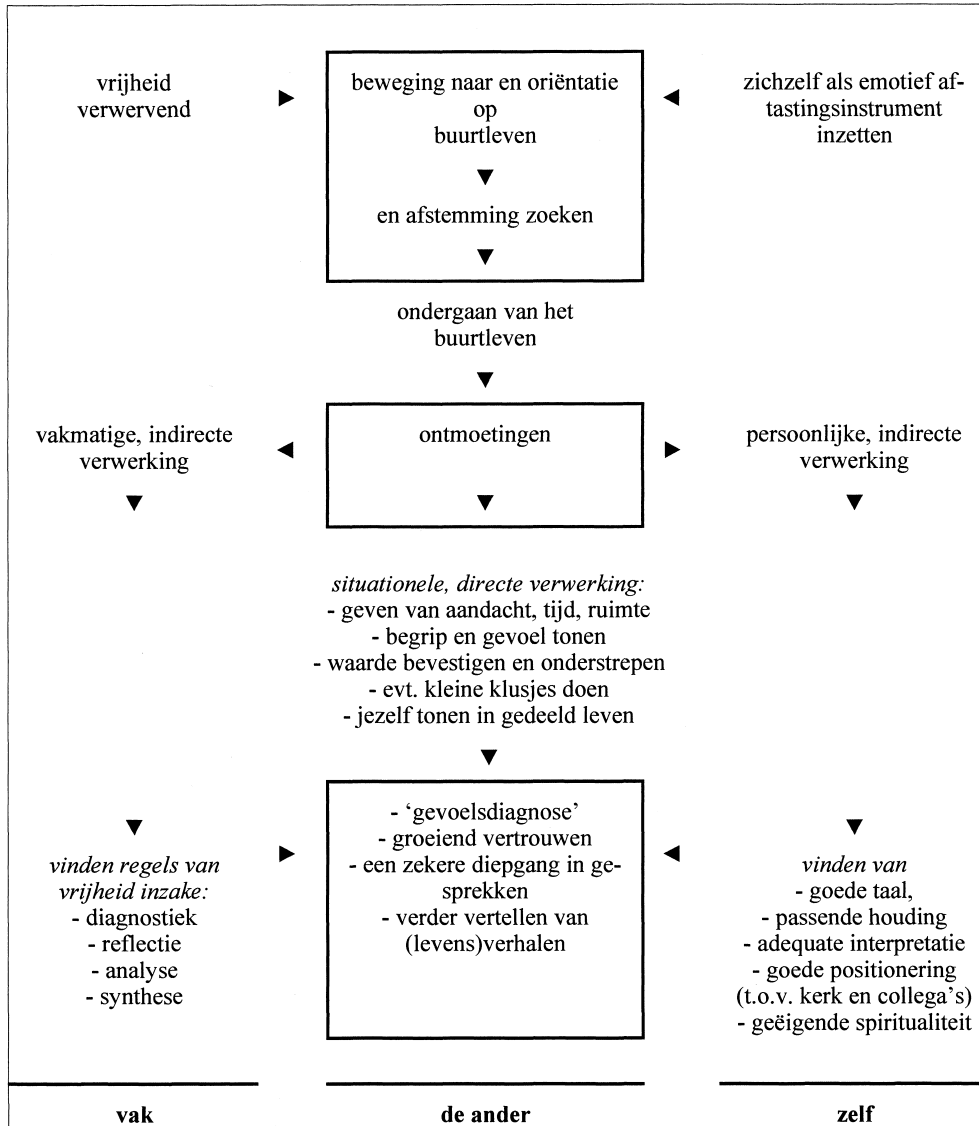
Tussentijdse recapitulatie

We trachten het basiswerkmodel te reconstrueren en daartoe inspecteren en interpreteren we (via hun dagboeken, de veldinterviews en de kwartaalverslagen) het vroege optreden van de pastores. Tot dusverre zeggen we: zij vertrekken niet vanuit kant-en-klare beleidsdirectieven maar vanuit een doelrichting: dat levert een basale richting en beweging op, namelijk 'naar de buurt toe'. Daar stellen ze zich bijzonder receptief op en, zoals ook blijkt uit hun taal, vormen zij zich een zowel factisch als emotioneel beeld van de situatie, dat geleidelijk richting kan gaan geven aan hun werk. Ze zijn daarbij hun eigen instrumentarium. Om hun werk in het verlengde van de aldus opgedane 'morele intuïties' te kunnen ontwikkelen, verwerven ze zich enkele noodzakelijke vrijheden: inkrumping van het werkveld zodat er met aandacht en rust gewerkt kan worden; een bijgestelde resultaatsverwachting; afstand tot kerkcentrisch denken en kerkcentrische intenties; ruimte voor maatwerk, leerprocessen en een rem op te snel beleid; en buiten object- nemen ze ook subjectoriëntaties op. Tegen deze achtergrond moeten we de bovenervermelde straat-, stoep- en huiskamergesprekken plaatsen.

4 Reconstructie van het eerste handelingsmodel

We hebben op dit moment voldoende gegevens verzameld om een eerste schets van het basiswerkmodel (Afbeelding 23.4) op te stellen: het is het model zoals het na ongeveer één jaar werken uit de praktijk kon worden gereconstrueerd, maar dat als zodanig (nog) niet was genoemd; het gaat dus om een impliciet model. We spreken van model omdat de gevonden handelingspatronen in elkaar grijpen en tezamen en geschematiseerd de essentie van de werkwijze weergeven.

In het hart van dit nog primitieve werkmodel staan de, doorgaans op straat tot stand gebrachte, ontmoetingen, die sterk bevorderd worden doordat de pastor zich niet laat beperken door allerlei vak- en subsidieregels, externe beelden van de buurt, a-prioristische verwachtingen of professionele gewoontes die hem of haar eerder wegvoeren van de buurt dan er vrijelijk mee in contact brengen en helpen erop afgestemd te geraken. Karakteristiek zijn de radicale onderdompeling in de buurt en de emotioneel-affectieve responsiviteit die daarmee gepaard gaat. Die ontmoetingen, zoals gezegd het hart of de basis waarop heel het werk uiteindelijk zal blijken te rusten, kennen drie typen verwerkingen. Om te beginnen (centraal in het model) een verwerking ter plekke. Onze gegevens zijn dienaangaande overvloedig en laten er geen onduidelijkheid over bestaan: de pastores geven (uit zonderlijk) veel aandacht aan de mensen, zijn ongehaast en hebben ook de ruimte voor die ontmoeting. Ze hebben oningevulde agenda's, gebruiken geen auto's maar slenteren over straat of zitten 'te lummelen' op een bankje.

Afbeelding 23.4 Model van werken na één jaar.

Bovendien zien we almaar weer dat de pastores in de gesprekken veel teruggeven: om te beginnen hartelijke meelevendheid en begrip, maar ze spiegelen ook in sterke mate wat de verhalen hun doen, en laten er doorgaans geen twijfel over bestaan dat de (soms onmiskenbaar ook pijnlijke) verhalen ook verteld mogen worden en dat ook de zogeheten futiliteiten ertoe doen. Op die manier hebben ze geleidelijk deel aan het leven van de betrokkenen en, als de situatie dat vraagt, doen ze soms ook wel eens een praktisch klusje. Deze eerste ontmoetingen hebben dikwijls nog niet zo'n diepgang. Ze leiden wel tot een veel beter (met name gevoelsmatig)

begrip van de situatie, doen het wederzijdse vertrouwen groeien en blijken over het algemeen zeer uitnodigend voor de buurtbewoners om hun verhalen verder te vertellen en meer te gaan uitdiepen.

Maar dat effect komt niet alleen in rechtstreekse zin tot stand. Rechts in het model zien we een andere lijn, waarlangs de ontmoetingen worden verwerkt en de gegevens van het eerste jaar over die lijn zijn welhaast overvloediger dan over de ontmoetingen zelf. Het gaat om de vraag naar de pastor zelf die moet leren om met die ontmoetingen om te gaan en ze juist te verstaan. De pastores tobben wat dat betreft heel wat af: wat betekenen de vertelde verhalen wel of nu juist niet, welke houding is hier passend, hoe moet je je opstellen en hoe verwerf je de noodzakelijke steun om de verwarring en druk aan te kunnen? Deze lijn is indirect: het nadenken over de ontmoetingen op straat gebeurt in dagboeken, in teamoverleg, in trainingen en in gesprek met de begeleidingsgroep.

Aan de linkerkant in het model zien we ook een indirecte verwerking maar die is meer vakgericht en betreft de reflectie op de theologische, ethische, agogische en soms ook economische betekenis van wat in de ontmoetingen naar voren komt: er worden (eenvoudige) analyses gemaakt, losse observaties worden gesynthetiseerd, er worden vragen bij de vakbeoefening en bijvoorbeeld bij de methodieke keuze gesteld, en de grenzen van de verworven vrijheid worden overdacht. Hier is het object van de reflectie niet zozeer de pastor als mens, maar de vakbeoefening van de pastor.

Deze drie verwerkingen van de ontmoetingen werken op elkaar in en resulteren dan in de verdere ontvouwing van het werk die door de pastores wordt gekenschetst met de woorden: een beter begrip van de situatie, vertrouwen krijgen en meer persoonlijke en diepergaande verhalen te horen krijgen. Dat is de situatie na ongeveer één jaar werken en zo is deze ontstaan.

5 De reflectie, doordenking, legitimatie

In het tweede jaar wordt deze manier van werken, die tot dan toe tamelijk intuïtief was ontwikkeld, beter doordacht en in wisselwerking daarmee ook nog wat verder uitgebouwd. Bij de aanvang van het tweede jaar (september-oktober 1993) komt het onderzoek op gang en reeds in december 1993 geeft ondergetekende op de Dies Natalis van de universiteit een systematisch-methodische uitzetting over de manier van werken van de pastores. De termen, ordeningen en concepten die hij daarbij introduceert zullen we in de (mondelijke en schriftelijke) reflecties van de pastores blijven aantreffen; in mei 1994 bijvoorbeeld doen de pastores een uitgebreide poging hun werkontwikkeling in de aangereikte termen te doordenken. Maar los daarvan wordt door de begeleidingscommissie aan de pastores gevraagd om een werkplan op te stellen. Dat doen ze (december 1993) en daarin geven ze voornamelijk aan dat ze op de ingeslagen weg verder willen. De ingeslagen weg zelf wordt beschreven als een ongehaaste en op ontmoeting georiënteerde buurtbenadering. Alleen pastor Anne vertoont nog een kleine 'terugval' in een andere, meer gebruikelijke werkwijze: naast de procesmatige aanpak stelt ze voor, in een taal die je eerder zou verwachten bij een expliciet links-kritische aansturing van het werk, enkele projecten op te zetten en zich te richten op specifieke doelgroepen (zwarte en witte vrouwen en meiden). De afstand tot de procesmatige benadering is in die voorstellen groot. Het doelgroepen-denken zal bij haar nog in radicale vorm terugkeren, maar dit was de eerste en laatste keer dat zij in termen van (door professionals bedachte en te initiëren) projecten dacht. Ze zal de voorgestelde projecten overigens nooit ter hand nemen: ze passen domweg niet in de open en ongehaaste benadering. Pastor Bas daarentegen zal later feitelijk wel enkele projectachtige initiatieven begeleiden.

	beweeglijk 'op straat'	1 eenmalig	<i>de toevallige ontmoeting</i>
		2 vaker / 'zwerfroute'	<i>de uitgelokte ontmoeting</i>
	zonder meer		
aanwezig zijn	op vaste plek(ken)	3 buiten	<i>overlapt feitelijk met (2)</i>
		4 binnen	<i>regelmatig huisbezoek</i>
		5 taalles buitenlandse vrouwen	<i>- project-idee - klusjes doen</i>
	handelingsgericht		
		6 vrijwilligster worden in de speeltuin	<i>nieuwe entree-strategie</i>

Afbeelding 23.5 Indeling van de vroege werkzaamheden.

De indeling van het werk krijgt meer body en dat is interessant. Pastor Anne deelt haar werk conform bijgaande schematisering in (Afbeelding 23.5) en de rubricering van pastor Bas is gelijksoortig, ook waar het gaat om (6), de nieuwe strategie om aansluiting te vinden, namelijk door vrijwilliger te worden in een buurtactiviteit (pastor Anne bij de speeltuin, pastor Bas bij de hulpdienst). De schematisering en verfijningen zijn van mijn hand (AJB). We zien dus dat er twee soorten aanwezigheid worden ontworpen: een 'aanwezigheid om niet' (uitgesplitst naar zwervend en op een vaste plek) en een 'aanwezigheid met een bepaald handelingsdoel' (uitgesplitst naar project en functie). Daarbinnen zijn weer nadere verfijningen aangebracht, maar het moge duidelijk zijn dat 'de aanwezigheid om niet' het zwaarste weegt.

Behalve dat de aard van het werk duidelijker en gedifferentieerd wordt omschreven, zien we ook dat de pastores trachten de visie achter hun werk te verwoorden. Voor het oog van God bestaat het deficiënte niet en daarom gaat het erom mensen 'te sterken in hun strijd'; een strijd overigens die zij in hun omstandigheden (kennelijk?) al aan het voeren zijn en die, zo moeten we aannemen, gaat om zeggenschap. Deze uitspraken interpreteer ik als een legitimatiepoging in de trant van: "We doen misschien iets anders dan het bestuur had gedacht maar we bewegen ons binnen de doelstelling en een verantwoorde kerkelijk-theologische stroom (Urban Mission)". Die strijdterminologie zullen we later niet meer zo vaak aantreffen, maar de idee dat het niet zozeer gaat om 'problemen' en het professioneel 'wegnemen' van die problemen zal blijven, net als de idee dat mensen geholpen moeten worden hun eigen leven ter hand te nemen. Korte tijd later (2e jaarverslag) voegen de pastores aan deze beknopte inhoudelijke verantwoording enkele sterke spiritualiteitsnoties toe, die ik eveneens interpreteer als verdere legitimatie van de werkwijze: ze beklemtonen dat deze visie een grote liefde en ontvankelijkheid vergt, vervolgens een intense verbondenheid, een gevoel voor wat heelt en de moed om vol te houden. Dat zijn de kernwoorden van de Schriften en tradities. Kort en goed: een groot geloof in de mensen, in jezelf en in het werk, waarvan de krachtbronnen in een ontwikkelde spiritualiteit liggen.

In aansluiting bij deze visie-elementen formuleren de pastores hun methodiek en benadrukken ze dat ze anders werken dan de gewone welzijnswerkers en hulpverleners: hun positie is onafhankelijker. De methodiek, of zo men wil het basismodel van werken, wordt geleidelijk verder opgetuigd. Ik noem drie elementen: (1) de pastores voegen nu toe dat ze zich vanuit het 'gemaakt-zijn' *verbinden* met de buurtbewoners; (2) dat ze de aan hen voorgelegde (levens)verhalen ook wensen te *analyseren* en de inhoud ervan als confrontatief overeind wensen te houden; en (3) dat ze vanuit deze dubbele beweging uitermate kritisch komen te staan ten opzichte van het *bestaande welzijnswerk*. Ze spreken ronde taal: ze willen de wensen van de buurtbewoners confronteren met wat dat welzijnswerk (niet) te bieden heeft, ze willen de vele 'schijnoplossingen' vanuit die hoek 'ontmaskeren', ze willen de buurtbewoners maar ook de beroepskrachten met een gouden hart die 'gemangeld' worden in dat werk bijstaan. We zien dus een verdere radicalisering van de visie, methodiek en positie, die erop neerkomt dat de aansluiting bij en het werken vanuit de buurtbewoners de absolute prioriteit krijgt en dat wie daaraan meedoet op de steun van de pastores kan rekenen. Het is opmerkelijk hoezeer er hier gekeken wordt in de richting van het welzijnswerk (en niet bijvoorbeeld van de arbeidsmarkt, de politiek, de rechten of de uitkeringsinstanties), een keuze overigens die voortkomt uit de oriëntatie en vragen van de buurtbewoners zelf!

In de reflectie worden korte tijd later ook concepten geïntroduceerd als: in je contacten onvoorwaardelijk, trouw en betrouwbaar zijn en voor de buurtbewoners een veilige instantie zijn. De verbondenheid wordt, in mijn interpretatie, dus een *volslagen toewijding* om niet en voor de langere duur, die zich uitstrekt over grote stukken van het sociale netwerk; een relatie die zich kwalitatief drastisch onderscheidt van de gebruikelijke sociale relaties in de buurt (die zijn vaak voorwaardelijk en onveilig) en van de contacten met beroepshulpverleners (die zijn niet zo toegewijd, trouw en die zijn bovendien meer gericht op overzichtelijke elementen van het netwerk). De kwaliteit 'trouw' wordt door de pastores vooral in verband gebracht met herhaling, met almaar terugkomen, de tijd nemen en de aandacht gericht *blijven* houden op de zaken waarvoor de buurtbewoners zelf aandacht vragen en dus niet verleggen naar de eigen doelen van de werkers. In deze periode noteren de pastores ook voor het eerst dat die trouw (almaar terugkomen) een geprivilegieerd inzicht geeft in de desbetreffende levens. Hun primaire *werkoriëntatie* ligt voorlopig bij de individuele levenslopen in de eigen sociale bedding, waarbij ze van heel nabij ondersteunende *rollen* op zich nemen.

Daarmee hebben we de amenderingen op het basismodel benoemd; het zal niet nodig zijn ze ook in de figuur in te tekenen.

Box 23.5

Het basismodel geïllustreerd aan een case(analyse)

Mogelijk is het goede begrip gediend met een praktijkvoorbeeld. We nemen een lang fragment uit het dagboek en kwartaalverslag van pastor Bas. Het voorbeeld (van mei 1994) vormt tevens de overgang naar de analyse van de eigen en karakteristieke werkwijze die pastor Bas vanuit het hier geschetste basismodel ontwikkelde. (Ik heb de tekst geredigeerd en in scènes verdeeld, zodat ik bij mijn analytische slotopmerkingen gemakkelijker naar bepaalde passages kan verwijzen.)

casus

[1] Mijn werkzaamheden in De Wijk zijn begonnen met rondwandelen. Tijdens die wandelingen probeerde ik bij mezelf te registreren hoe de omgeving op mij afkwam. Ik begon te merken dat ik mij in de ene straat meer op mijn gemak voelde dan in de andere, en dat ik in de ene straat zelf

wel wilde wonen, terwijl er ook straten waren waar de situatie mij schokte. [2] Zoals in de Parkstraat bijvoorbeeld. Weinig ruimte en veel kinderen. En die kinderen vermeed ik in het begin. Ik ontliep ze toch maar liever dan dat ik ze op mijn stoepje moest passeren. Ik vond ze tamelijk druk. Ik vond dat ze aan het klieren

- waren; sommigen waren bezig met oude brommers of ze voetbalden wat. Meestal lieten ze me lopen zonder te groeten.
- [3] Ik kwam wel steeds vaker in De Straat. Het is een straat waar ik vanaf de eerste wandelingen het gevoel had dat er veel speelde. Er waren bomen vernield, voorruiten dichtgegooid en bij één huis was de voordeur met verf besmeurd, de bel eruit getrokken en de ruit vies gespuugd. Dat huis viel me dus extra op. Er hingen onbegrijpelijke briefjes achter het raam. Na een tijdje ontdekte ik de bewoonster: Clara, een alleenstaande vrouw die met volle tassen en lang grijs haar halfkrom gebogen haar huis verliet en vanwege die afwijkende verschijning een mikpunt van de kinderen was geworden. Ik zag van een afstandje dat ze haar treiterden; de reactie van haar kant was schelden en onhandig met haar tassen zwaaien. Het was actie en reactie zonder dat ik erachter kwam hoe of door wie het begon.
- [4] Op een dag besloot ik bij Clara langs te gaan. Ik stelde mij voor en vertelde dat ik benieuwd was hoe het met haar ging, gezien de spanningen met de kinderen. Er ontstond een praatje aan de deur. De tweede keer idem dito. Bij de derde keer was ik welkom in haar huis.
- [5] Tijdens deze contacten kwam ik erachter dat deze vrouw ziek was, paranoïde. Ze beschuldigde haar burens van insluiping en af luisterpraktijken. Ik begreep dat ze eenzaam was en geen normaal contact had in de straat. Haar situatie vond ik des te meer pijnlijk omdat de kinderen haar huis op gezette tijden molesteerden. Ik besloot om haar regelmatig op te zoeken. Misschien kon ik een vertrouwd en betrouwbaar contact worden voor haar.
- [6] Intussen kwamen steeds meer straatbewoners erachter dat ik haar bezocht. Soms stond ik voor een dichte deur en dan ging er aan de overkant een deur open waarna de desbetreffende overbuurvrouw mij vertelde of Clara er wel of niet was. Ook kwam het voor dat Clara met nogal luide stem afscheid van mij nam, zodat het in de hele straat te horen was. Dan gingen er ook deuren open of keken de mensen van achter het raam. Doordat ik op die momenten op hen afstapte en vroeg hoe zij vonden dat het in de straat ging, heb ik contact gekregen met allerlei buurvrouwen.
- [7] Zij begonnen mij bij die gelegenheid te vertellen over de straat en over Clara. "Een zielig mens," vinden de meesten haar. Maar tegelijkertijd is ze de bron van een stroom klachten. Ze zou 's avonds harde muziek draaien, de burens op de gekste momenten opbellen, straatgenoten uitschelden in de winkels op de Rijnlaan, briefjes met valse beschuldigingen verspreiden, auto's voor haar deur beschadigen, de gaskraan open laten staan met gevaar voor eigen leven plus dat van de straatgenoten... Voor de burens aan de ene kant is de maat vol; zij hebben een advocaat in de arm genomen om Clara het huis uit te krijgen. De andere directe burens zien haar ook liever vertrekken.
- [8] Van andere mensen hoor ik dat ze zelf graag uit deze straat weg willen. Er blijkt nog veel meer aan de hand te zijn. Ik hoor verhalen van bedreigingen, druggebruik, drughandel, zwarte handel, en nog meer dingen waar ik helemaal tureluurs van word. Sommigen willen koste wat kost hier weg. Het is alleen de vraag of dat lukt en op welke termijn.
- [9] De bewoners die ik spreek, klagen stuk voor stuk steen en been over de wijkagent. Die man is volstrekt ongeloofwaardig geworden voor hen. Ze vinden dat hij de bewoners helemaal laat barsten met de problemen in deze straat. Hij komt niet eens meer volgens hen ... "Vroeger kwam de buurtagent bij de mensen een bakkie doen, en dan vroeg hij hoe het was; toen was hij een mens onder de mensen!"
- [10] Zelf heb ik een jaar geleden met de wijkagent kennis gemaakt. Toen ik hem onlangs op Het Plein weer zag, zei hij dat hij vond dat er nodig iets moest gebeuren in De Straat, "...want zo kon het toch niet verder". Hij zei: "Ik wil daar eens even krachtig ingrijpen". Ik schrok toen van zijn machtsstaal. Toen ik hem vertelde dat ik de mensen hoorde klagen over de geloofwaardigheid van de politie, deed hij dat af met zoiets als: "Ze moeten niet denken dat de politie alles maar voor hen moet opknappen. Ze moeten zelf eens sociaal voelend worden en als goede burens de dingen oplossen". Ik had inmiddels al teveel verhalen van de bewoners gehoord om dit niet anders dan als denigrerende stoplap te beschouwen.
- [11] De voordeurramen van Clara zijn al zeer vaak ingegooid. De kinderen noemen haar "de heks". Ze zeggen dat ze kinderen pest, of met haar tas slaat. Ooit schijnt ze ook eens een emmer water over de klierende kinderen gegooid te hebben. Dat incident is toen behoorlijk geëscaleerd: al haar ruiten werden ingegooid. De kinderen geven toe dat zij Clara ook wel eens koeioneren,

- maar duidelijk is dat haar aanwezigheid voor grote spanningen zorgt in de straat.
- [12] Op een keer kwam het bijna tot een botsing tussen haar en de kinderen. Ik verliet het huis bij haar en toen begon ze te schelden naar de kinderen. Die provokeerden haar op hun beurt ook. Het ging hard tegen hard. De bibbers sloegen in mijn benen. Toen er weer enige rust was en Clara haar voordeur had gesloten, ben ik met de kinderen gaan praten. Zij begonnen mij te vertellen over hun verontwaardiging over "de heks". We hebben lang staan kletsen. Het leek op een gespannen patstelling en ik had geen idee wat eraan te doen viel.
- [13] Een paar dagen later kwam ik weer langs en begon een praatje met een groep kinderen die ik inmiddels van het vorige gesprek kende. Ze deden hun beklag bij mij en vertelden dat zij het ook een rotbuurt vonden waar voor hen geen zak te beleven viel en veel te weinig speelplek was. "Wat kun je hier nou doen? Overal waar je wilt voetballen of stoepranden word je weggestuurd. Echt waar hoor. En op De Kade is wel wat gras maar daar glij je uit over al die hondenpoep." Toen vroeg ik: "Wat zouden jullie dan hier voor de kinderen willen?" "Een voetbalkooi!" was het antwoord. "Nou, dan zouden jullie met z'n allen een plannetje moeten bedenken om dat voor elkaar te krijgen," stelde ik voor. "Dan kunnen jullie bijvoorbeeld een brief schrijven naar de burgemeester of de gemeente, en dan maak je kans op zo'n voetbalkooi, wie weet." Dat idee sloeg aan.
- [14] Toen is het initiatief geboren voor een kindercomité. De grootste belhamel uit de hele straat zei op een gegeven ogenblik: "Laten we woensdag om 13.00 uur bij die boom daar afspreken!" Aldus is geschied. De kinderen riepen elkaars vriendjes en vriendinnetjes zelf bij elkaar. En ze schreven zelf alle namen op en ook wat ze graag wilden.
- [15] Eigenlijk ging het heel snel. Zo snel zelfs dat verschillende ouders zich begonnen af te vragen wat die vreemde kerel in de straat met hun kind wilde. Ik sprak immers met hen en vroeg ze ook nog ergens aan mee te doen... Dat leek wel op "kinderlokken" en dat kostte mij bijna mijn kop. Een paar ongeruste ouders hadden de meldkamer van de politie gebeld met mijn signalement. Diezelfde middag ben ik zonder pardon door patrouillerende politie als verdachte van De Straat geplukt. Het was op dat moment een afgang, maar een kwartier later werd ik op hetzelfde punt weer afgezet, met uitgebreide excuses van de politie. Gelukkig hebben twee moeders mij toen volledig gerehabiliteerd: dat was hartverwarmend. Sindsdien was ik bij de meeste ouders bekend. En ze waren het stuk voor stuk met mij en de kinderen eens dat er zo weinig speelruimte in deze buurt is.
- [16] Nu is er dan het kindercomité *De Buurtboys*. Deze club heeft na de "oprichtingsvergadering" bij één van de moeders thuis een brief geschreven aan de wijkmanager. Hun verzoek was: zo snel mogelijk een goede voetbalkooi aan De Kade. Dat hadden ze zeer helder opgeschreven en met zeker dertig namen van kinderen ondertekend. Ze wilden eerst dat ik de brief zou schrijven, want dan kon ik hem meteen meenemen en alles verder regelen. Ik heb toen uitgelegd dat ik niet van de gemeente ben en ook geen geld of macht heb, en dat het het beste is als zoveel mogelijk kinderen samen die brief schrijven en wegbrengen aan de 'hoge pieten' van de gemeente. Toen besloten de kinderen om de brief te overhandigen aan de wijkmanager, die hiervoor naar de straat kwam. Met acht ouders erbij werd het een officiële overhandiging. Een prachtig moment. De wijkmanager zegde toe aan de kinderclub om binnen twee weken met een huis-aan-huisbrief voor een plan voor de buurt te komen, inclusief het voetbalkooi-idee.
- [17] Vanaf die middag vragen de kinderen mij telkens als ik hun straat in loop of ik al iets weet over de voetbalkooi. Het tekent hun enthousiasme en ongeduld. Het is dan ook triest om te merken dat er twee weken voorbijgaan zonder bericht van de wijkmanager. Ja, geen brief, wel een telefoontje aan mij, dat de brief eraan kwam. En dat hij bereid was om die toe te lichten (want het was nogal ambtelijke taal). Ik dacht: jasses, wat flauw om dit via mij door te geven, hij gebruikt mij als gemakkelijk aanspreekpunt in plaats van zich tot de kinderen en ouders te wenden.
- [18] Tot ieders ergernis kwam de brief pas na drie weken. De geloofwaardigheid van het wijkbureau heeft niet alleen daardoor een flinke deuk gekregen. De inhoud van de brief was ook teleurstellend: de voetbalkooi is te duur; en het veldje dat ervoor (op proef) in de plaats komt, heeft niet eens doelen. De kinderclub wordt nauwelijks serieus genomen, de kinderen en ouders vinden het gemeenteveroorstel slecht. De kinderen van de club hebben nu weer een nieuwe brief geschreven, die binnenkort weer overhandigd wordt aan de wijk-

manager. Daarin staat: “Wij zijn boos. *De Buurtboys* vinden uw plan niet goed. Zo vraagt u om moeilijkheden. Want als je knalt dan komt de bal er over heen. Dus is het hek te laag! De bal komt dan toch tegen de ramen hoor! Wij willen doelen en een speeltuintje erbij, en over het voetbalveldje een net.” Met zevenendertig namen eronder.

- [19] Toen de spanningen rond Clara weer opliepen en zich op gegeven moment ontlaadden door middel van straattegels en verf door haar voorruit, belde de buurtagent mij op met het verzoek mee te doen aan een ‘interdisciplinair overleg’ over De Straat. “... want jij hebt aardig wat contacten in die straat”. Ik heb nagedacht en toegezegd en zat vervolgens met politie, sociaal raadswerk, maatschappelijk werk, buurtopbouwwerk en preventiewerk rond de tafel.
- [20] Er heerste een stemming van ‘zo kan het echt niet langer, er moet nu grootschalig iets gebeuren’. Men vindt dat deze straat een ‘laag sociaal niveau’ heeft. De agent vraagt aan mij: “Denk jij dat een groot politie-onderzoek zin heeft?” Ik zeg: “Nee, belangrijker lijkt mij om te gaan praten met de bewoners.” Ik vind ook dat het buurtopbouwwerk dat moet doen. Maar ik moet op mijn hoede zijn, want het welzijnswerk wil mij graag in hun werkwijze inpassen.
- [21] Tijdens het tweede en derde overleg met deze groep wordt voortgeborduurd op hoe het nou verder moet in die straat. De politie wil arresteren, de sociaal raadsvrouw de ouders hardhandig toespreken, de maatschappelijk werker een schriftelijke enquête. Maar niemand durft hardop te zeggen dat ie het ook niet weet of niet de straat in durft. Het is, volgens mij, niet toevallig dat steeds meer deelnemers van dit overleg verhinderd zijn. Er gaat bovendien veel tijd overheen.
- [22] De voorzitter van de huurdersvereniging woont ook in De Straat, maar vertelt mij tegen de aanleg van een voetbalkooi te zijn. Uit angst voor een jongerenhangplek. Daar baal ik van. Net als de andere welzijnswerkers maakt hij een analyse van de straatsituatie en van de ‘problemen’ zonder bewoners daarbij te betrekken. Doordat ik steeds meer praat met de mensen in de straat zie ik (ook voor mezelf) onverwachts veel positiefs en dingen van als het ware ‘hoog sociaal niveau’: de zorg voor de kinderen, goede burenccontacten, ruzies die bijgelegd worden, de bereidheid tot

inzet, en niet te vergeten scherpe analyses waar de welzijnswerkers jaloers op zouden zijn...

case-analyse

Tot zover de casus (die op andere plaatsen op een iets andere wijze is verteld). We lichten er enkele karakteristieken uit, deels van het basismodel, deels van de eigen variant die pastor Bas later nog verder zal ontwikkelen. We verwijzen naar de scènes met cijfers tussen vierkante haken.

De pastor vertelt geen overzichtelijke of eenvoudige geschiedenis. In feite valt het niet eens mee om aan te geven waarover het relaas *eigenlijk* gaat, en dat is geen toeval. Er worden vier verhaallijnen door elkaar ontwikkeld: (i) de pastor wandelt door de buurt, ondergaat daar van alles en nog wat en legt ook contacten; dat wordt niet goed begrepen: hij wordt zelfs abusievelijk opgepakt als kinderlokker [15]; (ii) er woont een excentrieke mevrouw in de buurt, die overlast geeft en het mikpunt is van hoon en molest; met haar besluit hij (! [5]) een langer lopende gespreksrelatie aan te gaan waarin hij betrouwbaar en trouw wil blijken; (iii) hij thematiseert, respectievelijk duidt en ontmaskert, het pesten van kinderen en stimuleert gestructureerde acties rond het achterliggende, *ware* ongenoegen (geen speelplek) waardoor een gezamenlijk initiatief ontstaat (kindercomité); (iv) en hij schetst het machteloze en arrogante welzijnswerk. Deze vier (wandelen, ziektegeschiedenis, kindercomité en welzijnswerk) blijken met elkaar vervlochten en de pastor doet in die zin weinig anders dan zich voegen naar de natuurlijke, feitelijk aanwezige samenhangen en netwerken. Inhoudelijk gesproken, ligt het gepresenteerde verband, volgens de analyse van de pastor, kennelijk als volgt: mevrouw is weliswaar ziek en vormt een probleem voor de medebewoners [3, 5, 7, 12] en de buurt reageert verwerpelijk op haar [3, 5, 11, 12, 19] en omgekeerd, maar dat komt doordat de buurt zelf met het nodige omhoog zit [8, 9, 13] en dat hadden hulpdienstverleners kunnen weten en verhelpen als ze eens de moeite hadden genomen om zich in de buurt te wagen en minder zouden inzetten op diskwalificatie en ferm ingrijpen [9, 10, 19, 20, 21]. Bovendien zouden ze dan de nodige positieve punten vinden [22].

De hele geschiedenis, die hier wordt verteld en die vooralsnog een open eind heeft, wortelt in het vrije wandelen van de pastor, het voeren van (kleine) ongedwongen gesprekken (met name op straat, aan de deur, in de huiskamer) en in zijn almaar terugkomen. In de helft van de scènes (namelijk in 11/22) is die beweging aan

de orde. Wat problematisch is, blijkt *geleidelijk* en houdt gelijke tred met het wandelen en met de straat- en deurgesprekken. De pastor verwijt, deels impliciet en deels waarschijnlijk ook expliciet, de welzijnswerkers dergelijk contacten en ontmoetingen uit de weg te gaan en juist daarvoor een fundamenteel onbegrip over de buurt te hebben. In zekere zin stelt hij zichzelf ten voorbeeld: zo zou het moeten. Illustratief in dit verband is ook scène [19]. De buurt keert zich met molest tegen (de woning van) de zieke vrouw en nu komt de wijkagent, die het eerder af liet weten, wel spontaan in actie. Een hele batterij welzijnswerkers buigt zich uiteindelijk over de kwestie en ze hebben dringend behoefte aan een *goed geïnformeerd iemand*. Dat is dus een compliment aan pastor Bas en zijn 'wandelstrategie', en het is tegelijk een soort schuldbekentenis van het welzijnswerk. De pastor zegt niet automatisch dat hij meedenkt met het reguliere welzijnswerk, wat hij overweegt zegt hij niet, maar hij stemt wel in.

Het is interessant om te zien hoe de pastor zichzelf beschrijft; we vinden drie kernrollen: de gevoelsmens, de bescheiden observator of adviseur op het tweede plan, en de partijdige beoordelaar. We lopen ze kort na. Om te beginnen zien we de pastor als een gevoelsmens, een professional die zijn gevoelens (naast de feiten) niet alleen registreert, maar ook zelfmededelingen doet over die gevoelens (meer dan over zijn overwegingen), die zijn gevoelens niet verbergt maar zelfs 'seismisch' interpreteert. Om welke gevoelens gaat het? Om [1] gerust of juist geschokt zijn, [2] zich ongemakkelijk voelen en mijdingsimpulsen ervaren, [8] tureluurs worden, [10] schrikken, weerzin en afkeuring voelen, [12] de bibbers krijgen, gespannenheid ervaren en (zich) geen raad weten, [15] een afgang meemaken en opgelucht zijn, [16] genieten, [17] afkeuring en ook: zich misbruikt voelen, [18] teleurgesteld zijn, [20] behoedzaam zijn, [22] balen. Het merendeel van de beschreven gevoelens is negatief en staat in verband met ofwel spanningen in de buurt ofwel het optreden van hulp- en dienstverleners. De positieve gevoelens (opluchting genieten) vinden hun oorsprong in de positieve reacties van de buurtbewoners.

Daarnaast verschijnt de pastor ook als een bescheiden observator. Het valt op dat de pastor scènes beschrijft waarin nare dingen gebeuren maar waar hij niettemin min of meer 'buiten' blijft; het gaat om het treiteren van de zieke vrouw [2, 6]; de misplaatste fermheid van de dienstverleners [10, 19 en 20]; en persoonlijk min of meer beklemd raken tussen de zieke vrouw (voor wie hij een trouwe en betrouwbare bezoeker besluit te worden) en haar belagers respectievelijk haar slachtoffers [7, 12] et cetera.

Hij grijpt niet in, maakt er geen einde aan, maar kijkt voornamelijk. Überhaupt kan men zeggen dat de pastor zijn rol als uitermate bescheiden neerzet: hij doet niet zo bar veel. Hij is er (almaar weer), is bereikbaar en beschikbaar, kijkt, luistert, vraagt opheldering, bemoedigt en geeft wat goede raad.

Toch is de pastor ook beoordelaar: de pastor heeft ondanks zijn ogenschijnlijk bescheiden rollen wel degelijk sterke oordelen over wat hij ziet en hoort - we zagen dat reeds. Opmerkelijk is dat zijn beoordeling wat de buurtbewoners betreft geen expliciete veroordeling inhoudt (hoewel dat niet verwonderlijk zou zijn, want zo fraai is het niet wat we te zien krijgen) en evenmin een keuze: hij kiest niet voor of tegen de zieke vrouw, de pestende kinderen, de molesterende buurtbewoners, de man van de huurdersvereniging. Dat doet hij wel waar het gaat om de wijkagent, de wijkmanager en andere functionarissen. Hij vestigt daarmee een beeld: hij is er voor *alle* buurtbewoners, sluit bij hen aan, erkent hun gelijk en vanuit hen (met hen mee) beziet en beoordeelt hij de beroepskrachten die 'van buiten' komen. In de buurt is hij geen partijganger, *daarbuiten* (vanuit de buurt) wel. En zijn evaluaties zijn niet flauw — en hier verlaten we de toelichting op het basismodel en raken we eerder aan wat typerend is voor deze pastor.

Neem de scènes [9 - 10]. De buurtbewoners hebben kritiek op de wijkagent. De pastor geeft deze weer en gebruikt stevige formuleringen; ik citeer en cursiveer de krachtige uitdrukkingen: "De bewoners die ik spreek, klagen *stuk voor stuk* (en) *steen en been* over de wijkagent. Die man is *volstrekt* ongeloofwaardig geworden voor hen. Ze vinden dat hij de bewoners *helemaal* laat *barsten* met de problemen in deze straat...". Uitdrukkingen als 'stuk voor stuk', 'volstrekt' en 'helemaal' sluiten nuances uit, terwijl formuleringen als 'steen en been', 'die man' en 'laten barsten' een schepje bovenop de ernst doen. In scène [10] wordt de agent vervolgens door de pastor *uit eigen ervaring*, dus niet volgens de verhalen van de buurtbewoners, beschreven als machtsbeluste interventionist die een 'denigrerende stoplap' gebruikt om zich van de klachten af te maken. In de grond van de zaak zegt de pastor dus: de buurtbewoners hebben gelijk, ik heb hetzelfde gezien en ervaren. Hij stelt zich op aan hun kant en doet dat in krachtige, emotioneel gekleurde taal. Die toonzetting zal zeker wijzen op persoonlijke evaluaties van de pastor, maar kan tegelijk ook een weerspiegeling zijn van de evaluaties van de buurt zelf.

Of neem scène [17 - 18]: de wijkmanager antwoordt één week later dan beloofd op de brief met de wensen van de bewoners en kondigt

de vertraging aan. De pastor modelleert de situatie als volgt. De reactie van de kinderen, die hem telkens naar de uitslag vragen, wordt door hem positief beoordeeld (ongeduldig uit *enthousiasme*) terwijl het optreden van de wijkmanager omgeven is met negatieve connotaties: triest (vertraging), ambtelijke taal (brief), misbruik (van pastor Bas), gemakzuchtig (aanspreekpunt), mijndend (ouders en kinderen). Inhoudelijk gesproken stelt de pastor zich achter het ongeduld van de buurt en hij verdiept zich niet in de redenen of redelijkheid van de vertraging (die gering is). Het teleurstellende antwoord, dat dus een week te laat bekend wordt, bedt de pastor in in zinsneden als: algemene ergernis, een deuk in de geloofwaardigheid en het niet ernstig nemen van het kindercomité. Dat zijn tamelijk grote woorden. Ze onderstrepen zijn, gewilde en duidelijk geëtaleerde, partijdigheid en identificatie met de buurt. En die keuze wordt in dezelfde scène nog eens bevestigd. Door de kinderen wordt een nieuwe actie genomen en ze schrijven ten tweede male een brief aan de wijkmanager. Ze leggen daarin niet alleen uit waarom het besluit niet goed is en wat er wél wordt gevraagd, maar ze ventileren ook hun ongenoegen en ze *dreigen*: u vraagt om moeilijkheden. En ze laten zien dat ze met velen zijn. De pastor noteert dat slechts, hij laat in de tekst nauwelijks zien of hij dat dreigement goed- of afkeurt. Daarmee stelt hij zich de facto achter de actie: hij kiest impliciet partij.

We nemen nog ander kenmerk van de werkwijze van deze pastor (althans op dit tijdstip, na anderhalf à twee jaar werken) onder de loep. Hij observeert iets merkwaardigs en een daarbij behorende excentrieke vrouw [3]; hij besluit haar te gaan bezoeken en al spoedig is er een gespreksrelatie [4 en 5]. Hij beschrijft het merkwaardige gedrag van de vrouw met een nosologisch label: ze lijdt aan paranoia [5]. Maar hij bepaalt ook ogenblikkelijk zijn *eigen* insteek: voor *hem* gaat het niet om paranoia maar om eenzaamheid en een verstoorde relatie met de burens. Dat wordt *zijn* aandachtsfocus en op basis daarvan neemt hij een tweede besluit: haar trouw te gaan bezoeken. Haar ziekte in strikte zin doet er niet toe. Hij noemt van het probleem slechts heel bepaalde aspecten. Men zou ook, en zelfs beter, kunnen zeggen dat hij het 'probleem' omdefinieert en in termen giet die hem *als pastor* aangaan. Dat is een reflectief-interpretatieve prestatie.

Dat hij dat ombuigen vaker doet, blijkt ook in andere scènes [6, 13 en 15]. In [6] worden de straatbewoners gewaar dat de pastor telkens de vrouw bezoekt die bij hen zoveel irritatie opwekt. Dat kan voor de pastor gemakkelijk een onaangename situatie opleveren. En wat doet hij als ze hem weer eens uit het huis van de vrouw

zien komen? Hij stapt op ze af en vraagt ze "... hoe ze vonden dat het in de *straat* ging ..." (cursivering van mij, AJB). Hij buigt het onderwerp van gesprek dus rigoureuus om, van de vrouw naar hun eigen leven. In [15] wordt de rehabilitatie van de pastor (geen kinderlokker) *omgebogen* naar een gesprek over de kern van de zaak, waarmee de pastor bezig was: wat de kinderen wensen. In [13] keert de pastor almaar terug naar de straat en daardoor kent hij de kinderen. Ze blijken (spontaan?) over een ander probleem dan de 'heks' te beginnen, namelijk over te weinig speelgelegenheid, en de pastor zet onmiddellijk drie stappen: hij *buigt het klagen om* in een concrete wens, moedigt ze aan die te realiseren en geeft ze een sterk advies hoe dat moet. Inhoudelijk gesproken leidt hij hen naar de gemeentelijke subsidiepoten. Dat laatste blijkt later niet zonder risico's te zijn.

Er zit in het relaas ook nog een abusievelijke 'ombuiging'. In scène [22] blijkt de buurtbewoner-voorzitter van de huurdersvereniging helaas tegen de voetbalkooi te zijn en de buurt ook problematisch te vinden. De pastor baalt daarvan en schrijft (cursivering van mij, AJB): "Net als de *andere* welzijnswerkers maakt hij een analyse van de straatsituatie en van de 'problemen' zonder de bewoners daarbij te betrekken." Deze man, aan wie de pastor zich ergert, wordt dus 'omgebogen' tot het prototype van ergerlijke mensen: welzijnswerkers. Maar dat is de man niet.

Ten slotte analyseren we nog even een karakteristieke vertelwijze van deze pastor (we zullen er later nog uitvoerig op terugkomen). De scènes [1 - 13] zijn verhalend en bedienen zich voornamelijk van een rapporterende taal, waarin feiten, voorvallen en (sterke) emoties beschreven worden. Scène [13] eindigt met: "...dat idee sloeg aan." (het idee van een brief aan de gemeente over de gewenste voetbalkooi). Plotseling veranderen in scène [14] de stijl en toon. Het genre krijgt iets romantisch, iets sprookjesachtigs: plotseling wordt (passivum) er wat moois en groots geboren (een heel comité), maar liefst de grootste belhamel neemt het voortouw (bekeringselement), het gaat om een afspraakje onder de boom (idyllisch plekje) van vriendjes en vriendinnetjes (ze hebben het knus met elkaar). De pastor legt hier niet alleen de nadruk op het mooie en onschuldige, maar op een impliciete manier beklemtoont hij ook zijn eigen afzijdigheid: de kinderen riepen elkaar *zelf* bijeen en schreven *zelf* de namen en wensen op. Het moge duidelijk zijn dat daar geen volwassene, laat staan de pastor, aan te pas kwamen. De boodschap is: hier gebeurt iets wonderlijks, het is hun idee en zij voeren het uit. Zie ook hoe de belhamel zegt 'laten we ...': ook al een formule-

ring die een actieve inbreng van de pastor uitsluit. Deze verhaallijn wordt even onderbroken in [15]. En dat is verhaaltechnisch een nuttige onderbreking. De pointe van die scène (oppakken als kinderlokker) is immers begrip voor de wensen van de kinderen: “Sindsdien was ik bij de meeste ouders bekend. En ze waren het stuk voor stuk (! AJB) met mij en de kinderen eens dat er zo weinig speelruimte in deze buurt is.” In scène [16] verlaten we het sprookjesgenre en volgt een nauwkeuriger uitleg. Maar die geeft enigszins te denken. De kinderen (‘comité’ of ‘club’, van wie eigenlijk?) komen bij een ouder (niet onder de boom dus?) bijeen en vanuit die bijeenkomst wordt de bedoelde brief geschreven. De romantische, schematiserende kindertaal keert even terug: de ‘hoge pietten’ van de gemeente zijn de geadresseerden. Zo keert ook terug maar nu heel expliciet, dat de pastor een actieve, plaatsvervangende rol weigert: hij verklaart zich onmachtig en geeft slechts (goede) adviezen. Maar die voorstelling van zaken houdt geen stand, want de pastor wordt kennelijk [17] door zowel de kinderen als door wijkmanager gehouden voor de aanspreekbare figuur in dezen. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat hij een aanzienlijke bemoeienis met de brief heeft (gehad): hoe zou men anders op het idee komen hem erover aan te spreken? De eersten spreken hem aan op straat, de laatste ‘misbruikt’ hem met een telefonische vooraankondiging van een teleurstellend antwoord aan de kinderen *en ouders* (die hebben dus ook getekend?). Waarom weigert de pastor deze intermediaire rol niet? De sprookjesachtige weergave van het gebeuren raakt geleidelijk geamendeerd.

Deze nadere analyse toont ons een typerende verteltrant. Ik ben geneigd tot een welwillende interpretatie: de vreugde dat er wat op gang komt, is groot en dat verleidt de pastor ertoe het beeld enigszins te romantisieren. Een be-

langrijk element daarvan is een gewilde verkleining van zijn eigen rol (onzichtbaar of gering maken, passivum kiezen). En dat staat voor de diepe wens dat mensen hun leven zèlf ter hand nemen. Doordat de pastor het zo graag anders ziet, vinden we bij hem contrastrijke passages (goed is heel goed, het boze is al snel een groot kwaad) en ook (taalkundige) verwijzingen naar bekeringen, wonderlijke omslagen, uitvergrottingen van wat gelukkig lukt en verkleiningen van de problemen van buurtbewoners. Kenmerkend voor het laatste is (i) het tussen aanhalingstekens plaatsen van depreciaties als een ‘laag sociaal niveau’ [20] en ‘problemen’ [22], wat betekent: zogenaamd ‘laag’ en zogenaamd ‘problematisch’; (ii) het aanvankelijk openlaten van de vraag of de overlast van de zieke vrouw reëel is (vgl. [7] “... ze zou ...” en dan volgt een hele reeks van klachten); (iii) het laten rusten van de schuldvraag, zie [3] waar de pastor het treiteren beschrijft als “Dat was actie en reactie zonder dat ik erachter kwam hoe of door wie het begon”; en (iv) het wel móeten identificeren van positieve waarden [22, cursiveringen zijn weer van mij, AJB]: “Doordat ik steeds meer praat met de mensen in de straat zie ik (ook voor mezelf) *onverwachts* (! AJB) *veel* positiefs en dingen van *als het ware* ‘hoog sociaal niveau’: de zorg voor de kinderen, goede bureaucontacten, ruzies die bijgelegd worden, de bereidheid tot inzet, en niet te vergeten scherpe analyses waar de welzijnswerkers jaloers op zouden zijn...”.

Deze pastor zal een goede neus blijken te hebben voor dergelijke, eenvoudige positieve aangrijpingspunten en er op een uitermate effectieve manier op inspelen. Het wordt de kern van de manier waarop hij het basismodel gaat uitwerken en we vinden de sporen daarvan in zijn taalgebruik en verteltrant.

Einde Box

Tot zover de presentatie van het basismodel van werken, van een concrete illustratie ervan en van een typerende ‘draai’ die pastor Bas eraan geeft. Pastor Anne volgt hetzelfde basismodel, maar vult dat anders in. Hoe beiden het basismodel precies hebben uitgewerkt, gaan we onderzoeken in de volgende hoofdstukken.

HOOFDSTUK 4

HET WERKMODEL VAN PASTOR BAS: VIRTUOSITEIT VAN DE HOOP

Methodologische inleiding

Het heeft hoofdbrekers gekost om een bevredigende beschrijving te kunnen geven van het werk van pastor Bas. En voor een deel golden dezelfde problemen bij het opstellen van een beschrijving van het werk van pastor Anne. Alvorens tot de beschrijving over te gaan, wijd ik een enkel woord aan de moeilijkheden en de oplossing ervan.

Het onderzoeksmateriaal is dermate overvloedig dat alleen dat al een niet gering probleem oplevert. Het kan nauwelijks de bedoeling zijn een integraal en precies verslag te geven van zeven à acht jaar verwickelingen in het werk. We wensen een praktijktheorie en geen historiografie, laat staan een uitgesponnen succesverhaal. Zeer lange tijd heb ik gemeend vat op het materiaal te krijgen door de identificatie van belangrijke deelhandelingen en het analyseren van de regelgeving ervan. Zo zijn er uiterst nauwkeurige beschrijvingen opgesteld van het wandelen door de buurt, het contact maken, het binnenkomen, het empathisch spreken, van het coachen, het gebruik van de hand et cetera (zie ook Deel I, hoofdstuk 2, paragraaf 3). Men moet zich dat voorstellen als het tekenen van kleine, ingenieuze netwerkjes van nietige deelhandelingen en functies die tezamen ‘de configuratie’ vormen van bijvoorbeeld ‘contact maken’ of ‘helpen zich uit te spreken’. In alle gevallen werden deze netwerkjes zolang onderzocht, totdat we een verdedigbaar idee hadden van de achterliggende regels: waarom en wanneer doet de pastor dat zo, bij wie en onder welke omstandigheden, aan welke normen spiegelt h/zij zich, en wanneer en om welke reden breekt de pastor deze handeling af? Daarmee vindt men dus de regelgeving: de klaarblijkelijke regels die de actor volgt en die de ratio van zijn of haar handeling vormen.

Hoe verhelderend dergelijke analyses ook zijn — en ze zijn werkelijk hoogst leerzaam — ze blijken ons uiteindelijk niet genoeg te helpen. Ik heb dat laat ontdekt. Dat het zolang duurde, is mede te wijten aan de kwalitatieve analysetechnieken, die vanwege hun inductieve karakter het bekende gevaar met zich meebrengen dat men lang op een elementair niveau van analyse (deelhandelingen) blijft steken, en weinig oog heeft (mag hebben) voor de grote lijnen. Er zijn bovendien zeer vele ‘essentiële’ deelhandelingen, er kwamen er in de loop van het onderzoek almaar bij en noch de selectie ervan, noch het bijhouden ervan was onproblematisch. Voorts heeft het gedetailleerde en droog-analytische inzicht in deelhandelingen, vanwege de gevestigde specialistische instelling, eigenlijk alleen relevantie voor de onderzoeker. En dan: het valt op den duur niet mee om door de bomen (de tientallen deelhandelingen) het bos nog te zien.

De kwalitatieve designs voorzien alle in het maken van een theoretische sprong, waardoor deelinzichten geïntegreerd raken en er grote lijnen zichtbaar worden. We hebben die integraties ook tot stand gebracht maar toch bleef het beeld nogal gefragmenteerd en ook anderszins onbevredigend. De in elkaar geknutselde methodische eenheid van handelen (die dus de hoervraag beantwoordt), volstaat niet goed omdat we de eenheid van handelen het sterkst ervaren indien er een bevredigend antwoord wordt gegeven op de waarom-vraag. Die eenheid hebben we op een andere manier gevonden (of beter: gereconstrueerd) waarbij twee zaken van doorslaggevend belang zijn gebleken.

De letterlijk duizenden pagina's interviews, verslagen en analyses overziend, hebben we ons in tweede instantie de algemene vraag gesteld: waar gaat het deze pastor nu eigenlijk, al bij al, om? Dat is dus een poging zeer ver uit te zoomen en de hoe-vraag een hogere ratio te geven: h/zij handelt zo en zo omdat h/zij méént dat dat de eigen bedoelingen het beste dient, *anders had h/zij wel anders gehandeld maar dat heeft z/hij niet*. Als ik alle 'zo-en-zo handelingen' ken, welke is dan hun hogere ratio? Waar zit deze pastor achteraan, wat wil z/hij en waar stuurt h/zij het op aan? Door deze vraag te beantwoorden, gaat men op zoek naar zo iets als een 'Gestalt': een overall beeld van het werk. *Dat is een begrippelijke reconstructie van het intentionele netwerk van het totaal der deelhandelingen en hun functies*. Vanzelfsprekend is zo'n beeld pas geslaagd als het het inzicht in de vele deelhandelingen goed kan 'absorberen'. We hebben dan ook vele pogingen moeten doen om een dergelijke 'Gestalt' adequaat te kunnen benoemen en de toetsing verloopt, om zo te zeggen, in een deductieve beweging: we redeneren niet langer van de deelhandelingen naar een overall benoeming, maar van een intelligente overall typering naar de deelhandelingen toe. En daar duikt een probleem op: wie een beetje slim is, krijgt zo ongeveer elke deelhandeling naar zijn intentionele strekking in elke 'Gestalt' gepast.

Om hier willekeur te voorkomen, hebben we een aanname tot toetsingsregel gemaakt. De aanname luidt: de centrale intentie (die in de overall typering besloten ligt) wordt nagestreefd met deelhandelingen die we opvatten als instrumentele handelingen en die zich verdichten tot strategieën. Essentieel is hier dat we het niveau van de deelhandelingen verlaten en met clusters gaan werken, en *dat die clusters samengesteld en gestructureerd worden door strategieën aan te nemen en deze inhoudelijk te reconstrueren*. Van deelhandelingen nemen we dus aan dat ze niet rechtstreeks bijdragen aan de verwezenlijking van de centrale intentie, maar dat ze hun betekenis ontleen aan hun verhouding tot andere deelhandelingen en wel zodanig dat ze tezamen een of meer effectieve strategieën vormen om die centrale intentie waar te kunnen maken. Een strategie is daarbij een weg naar de realisatie van de centrale intentie en wel door specifieke beletselen (weerstand, onkunde, onvoorzien zaken) systematisch weg te nemen of door op dat wegnemen vooruit te lopen. De toetsing van de 'Gestalt' bestaat er dus in dat we de realisatiestrategieën pogen te reconstrueren uit de gevonden deelhandelingen. En dat is wonderlijk goed gelukt en werpt een zeer verhelderend licht op het handelen.

Toch was dat nog niet alles. In de loop van het onderzoek heeft er almaar een discussie gespeeld die niet tot een bevredigend einde kon worden gebracht maar die wel op zijn plek viel toen we het materiaal gingen ordenen als een reeks samenhangende strategieën die functioneel zijn bij de realisatie van de bedoelde 'Gestalt'. Zo moest ik vaststellen dat pastor Bas ook tal van 'zachte' kenmerken had: licht ontroerbaar, kennelijk loopt men in de buurt soms tamelijk gemakkelijk over hem heen, hij laat zich bij tijd en wijle bedonderen en vindt het niet echt de moeite waard om uit te zoeken of dat zo is, hij geldt voor sommigen als een softy, hij heeft de neiging tamelijk koppig de schaduwzijden van contacten, groepen en zijn functioneren aan het gezicht te onttrekken et cetera. Voor mij als onderzoeker luidt de vraag niet hoe ik dat vind en of dat goed of fout, handig of amateuristisch is. Mijn opdracht is het om zulk gedrag eerst goed waar te nemen, te beschrijven en te analyseren, en het vervolgens te begrijpen. Pastor Bas vond het, om begrijpelijke redenen, niet zo leuk als ook deze zaken werden benoemd, uitgeplozen en opgeschreven. In het onderzoek hebben we steeds aangenomen dat de pastores competente mensen zijn die, als ze dat werkelijk hadden gewild, hun handelen anders hadden kunnen inrichten, maar die zó handelen omdat ze daar menen goede redenen voor te hebben. Dat moest dus ook gelden voor de bedonderbaarheid, toegeeflijkheid en goedhartigheid van pastor Bas en bovendien moesten ook deze kwaliteiten strategisch-functioneel in de 'Gestalt' passen. Zo beschouwd gaat het dus niet langer om enkele losse kwesties waarover we soms onaangename

discussies hadden, maar om strategische doelhandelingen die passen in een ‘Gestalt’. En omgekeerd: een raak getypeerde ‘Gestalt’ kan de bedoelde kwaliteiten ook *zinvol* duiden en een *betekenisvolle* plek in het werk geven. We hebben net zolang, zowel bij pastor Bas als bij pastor Anne (voor wie *mutatis mutandis* hetzelfde geldt), gezocht naar een ‘Gestalt’ tot we ook aan deze eis konden voldoen.

Een virtueuze strategie van de hoop

We richten ons in deze paragraaf op het werkmodel van pastor Bas. De ‘Gestalt’ die we hebben gevonden (dat wil zeggen: gereconstrueerd), staat in het teken van de hoop. Als er iets typerend is voor deze pastor dan is het wel dat hij met taaheid en liefde werkt aan het uitgraven en verspreiden van de hoop: dat het anders kan, dat het anders wordt, dat het kwaad niet het laatste woord heeft, dat er uitzicht is op een ander leven dan het leven dat getekend wordt door armoede, onvrede, ziekte, machteloosheid en vijandschap. We mogen, zoals we nog zullen zien, met recht zeggen dat pastor Bas zelfs een virtuoos is op dit terrein. We kunnen binnen deze ‘Gestalt’ vier strategieën aanwijzen.

- § 1 Om te beginnen is er een referentie-strategie. Deze dient de hoop doordat ze het aanstuurt op het vinden en behouden van lichtpuntjes en de verdringing van allerlei narigheid. De referentie-strategie zegt: zó moet je voortaan kijken!
- § 2 Ten tweede vinden we een inkaderingsstrategie; deze dient de hoop doordat ze zoveel mogelijk de behoeften, macht, energie, het initiatief en de vindingrijkheid van buurtbewoners samenbrengt en daarmee de basis organiseert om de hoop (op een beter leven) handen en voeten te geven.

Deze twee strategieën zijn centraal en liggen ook zijdelings tegen elkaar aan. Daaronder vinden we nog twee strategieën in het kader van de hoop.

- § 3 Zo is de derde strategie die van de professionele zelfverkleining; deze dient de hoop doordat ze alle actorschap consequent toeschrijft aan de buurtbewoners en alles op alles zet om juist de buurtbewoners tot dragers van het hoopvolle handelen te maken.
- § 4 De vierde is een bekrachtigingsstrategie die erin bestaat dat in woord en daad en met eindeloos geduld versterking en bevestiging wordt gegeven aan de positieve ontwikkelingen en dat, zo nodig, een verhaal- en legitimatiestructuur wordt geboden om dat positieve te billijken.

We zullen deze vier onder de loep nemen en de geloofwaardigheid van de reconstructies onderbouwen.

1 Eerste strategie van de hoop: referentie-wijziging

De pastores, en zeker pastor Bas, hebben onophoudelijk benadrukt dat ze niet alleen met zwaarigheid en ellende van doen hebben, maar ook het vreugdevolle deel van het leven met de buurtbewoners delen. Dat is waar, maar het gaat bij pastor Bas duidelijk om een andersoortige vreugde dan bij pastor Anne, namelijk om de vreugde van het uitzicht ondanks alles, de ommekeer en de verbetering, terwijl bij pastor Anne er ook tal van momenten aan te wijzen zijn waar het gewoon gezellig, grappig, aardig en plezierig is, *om niet* dus. Daar is het wat het is. Dat ‘om niet’ ontbreekt bij pastor Bas vrijwel volledig, of er moest een systematisch vertekend beeld uit de interviews en verslagen oprijzen. We kennen de praktijk immers indirect. Pastor Bas is verheugd waar hij eerder bedroefd, uit het veld geslagen en onthutst was: hij let zeer sterk op vooruitgang, hoe miniem die ook moge zijn, en als hij deze bespeurt, is hij vaak buitengewoon verheugd en ‘zingt Gods lof’.

1.1 Eerste substrategie (eerste variant): lichtpuntjes vinden

Deze instelling vertaalt zich praktisch in wat we de ‘lichtpuntstrategie’ zijn gaan noemen. Het woord ‘lichtpuntje(s)’ komt slechts enkele keren in het onderzoeksmateriaal voor en alle keren is het door pastor Bas gebruikt. Hij gebruikt het waar hij in de verhalen van buurtbewoners geconfronteerd wordt met een overweldigende duisternis, tragiek, hopeloosheid en wat dies meer zij. In eerste instantie reageert hij daarop (zoals ook pastor Anne) aandachtig, luisterbereid, inviterend en de spreker ondersteunend, maar als het allemaal inktzwart dreigt te blijven, gaat hij op zoek naar een uitweg. Daarbij bezit hij overigens de gave der tranen: hij vermeldt enkele keren dat het hem allemaal te veel werd en dat hij er eerst, soms met de betrokkene, soms ook later op de fiets, eens om heeft gehuild. Een enkele keer troost hij ook zichzelf met een kleinigheidje. Maar karakteristieker voor hem is het zoeken naar een of meer lichtpuntjes.

In het najaar van 1994 doet pastor Bas uitvoerig verslag van zijn bezoeken aan Truus. Ze is erg in mineur en moppert enorm, op alles en iedereen. Haar zoon (druggebruiker) is zonder verdere begeleiding uit het Huis van Bewaring gekieperd en komt nu weer bij zijn moeder over de vloer: ze voelt zich overvallen, is bang dat het niet goed zal gaan en zit met dat alles omhoog, ook al omdat ze zelf niet fit is. Ze kankert op de samenleving (“totaal verrot”, “allemaal oorlog en moorden”), op de mensen in de buurt (“agressief en asociaal”), de instanties (“keihard” en “onverantwoord”), op de zeden (“Sodom en Gomorra”), op de baas van haar vriend (“een crimineel”) et cetera. Het is veel en het houdt niet op. De pastor ziet een lichtpuntje in al die boosheid, die hij kennelijk vooral als een gevolg van het plotselinge ontslag van haar zoon uit het Huis van Bewaring ziet: “...het heeft voor mij geen zin om die dingen die je noemt weg te poetsen dus dat zal ik niet doen; en je merkt wel dat ik ook geen antwoorden op je vragen heb. Wat je vertelt over je zoon vind ik inderdaad heel vreemd en heel onzorgvuldig van zo’n instantie. *Maar ik ben ergens wel blij dat je boos wordt, al klinkt dat gek. Liever boos dan onverschillig.*” (cursivering van mij, AJB) De pastor puurt een lichtpuntje uit alle boosheid en geeft dat aan haar terug: mooi, dat het jou niet om het even is en wat doet. Hij zal later in het gesprek nog eens herhalen: “...het geeft mij ook hoop dat jij niet onverschillig bent; je bent immers ontzettend met hem bezig en probeert hem te ondersteunen.” Zijn lichtpunt — op zich een slimme vondst — zegt inhoudelijk dat het ergste (ik parafraseer) de ongeraaktheid, de zorgeloosheid en de passiviteit is. De pastor alludeert daarbij op de tegenstelling ‘koud (laten)’ en ‘warm (voor lopen)’, op geen en wel een relatie met de ander onderhouden. Voordat de pastor het lichtpuntje naar voren schuift, maakt hij haar duidelijk dat hij solidair is: hij poetst de klachten niet weg en hij weet óók geen antwoord. Het is opmerkelijk dat het lichtpuntje er dus *niet* in bestaat dat de opgeworpen moeilijkheden overwonnen kunnen worden: over die problemen en klachten zegt de pastor welbeschouwd niets.

Maar mevrouw is nog niet uit gemopperd en de pastor vervolgt (cursivering weer van mij, AJB):

Ik merk dat ik Truus boos en verbitterd vind, en de neiging krijg om tegen te strubbelen. Maar daar zie ik van af omdat dat er niet toe doet. Er vallen stiltes en die delen we met elkaar. *Dan besluit ik te zoeken naar lichtpuntjes en zeg: als het met je zoon goed blijft gaan, zoals nu, want nu is hij nog clean, dan is dat misschien een beetje hoop, want dan is hij iemand die niet meedoet met ‘Sodom en Gomorra’.*

De lichtpuntjes zijn dus geen gave, geen inval, maar de resultanten van een bewust zoeken, waartoe de pastor zich moet zetten (“...ik besluit te zoeken naar...”) en waarbij hij zich tegen zijn impulsen moet verzetten (eigenlijk wil hij protesteren tegen het gemopper). Inhoudelijk is de hoop hier overigens verwonderlijk. Het meest voor de hand liggend is de hoop dat zoonlief voortaan geen drugs meer gebruikt. Maar dat zegt de pastor niet, hij gaat voorbij dat punt: *als de zoon clean blijft dan... Dàt hij clean zal blijven, durft de pastor niet te hopen?* In elk

geval verwoordt hij het niet. De hoop is dat de eenmaal afgekickte zoon geen deel zal hebben aan de vunjige wereld. Kennelijk durft de pastor het gemopper van mevrouw niet al te veel te verlaten.

En nog is het niet goed, want mevrouw lijkt niet te stoppen: ze verhaalt van nog meer teleurstellingen en ze foetert. Ik citeer weer de pastor (cursivering van mij, AJB):

Bijna alles is negatief in haar verhaal. Ik zeg: Het lijkt wel alsof u in allerlei mensen zeer teleurgesteld bent. Dat beaamt ze. Maar, reageer ik, intussen vertelt u ook dat u toch steeds weer zelf probeert behulpzaam te zijn naar anderen toe. Hoe houdt u dat dan vol, als u vindt dat anderen dat niet doen? Tja, dat zit nou eenmaal in me, zegt ze, en dat gaat er niet meer uit. Nou, *dat is dus eigenlijk hartstikke mooi!*, antwoord ik haar.

En dit keer is het raak: dit lichtpunt, dat voor mevrouw erg vleiend is, wordt geaccepteerd en geeft een gunstige draai aan het gesprek. Inhoudelijk is het lichtpuntje dus: ondanks alles houdt mevrouw het vol een goed en behulpzaam mens te zijn. Dát verheugt de pastor en dát vindt hij mooi — zijn vreugde is inderdaad niet om niet. Er is nog kracht om anders dan anderen te zijn en weerstand te bieden aan de zuigkracht van het kwaad, hoe het verder ook gaat met mevrouw en haar zoon.

Wat we in deze casus zien, is typerend voor het vinden van lichtpuntjes. Deze pastor heeft dat van meet af aan zó gedaan en tot het eind van de onderzoeksperiode volgehouden: hij boort willens en wetens naar krachtbronnen, zet zich tot het zoeken van uitzicht, mag niet berusten in uitzichtloosheid, en geeft — al is het gezocht — een alternatief voor de volslagen duisternis en het restloze gemonkel. We zouden tientallen voorbeelden kunnen geven: steeds zien we min of meer hetzelfde patroon en dezelfde omstandigheden (mensen die erg in de put zitten), ook het woord ‘lichtpuntjes’ is een constante. Maar de aard van de hoop is niet almaar dezelfde. In de eerste jaren gaat het pastor Bas er niet om — zoals we in het voorbeeld zagen — dat het concrete probleem verdwijnt, maar dat men kracht zal hebben, dat men er wat op uit doet, dat men overeind blijft en niet mee gezogen wordt. Zeer karakteristiek is de volgende situatie. De pastor is al lange tijd in gesprek met een vrouw, die een erg gedeprimeerde indruk maakt. Er worden nauwelijks vorderingen gemaakt en de pastor weet niet goed wat hij haar te bieden zou hebben, maar hij blijft komen. Met een uiterste krachtsinspanning gaat hij lichtpuntjes proberen te zien (ik citeer):

En uiteindelijk is er een punt gekomen — vorige maand, ergens januari, februari — waarin ik gezegd heb: Esther, ik heb veel van jou gehoord. Jij weet dat het ongelooflijk moeilijk is wat nog kan, wat mogelijk is. Nou, dat herkent ze dus. Ik deel met haar de pijn, de moeilijkheid, het niet uitzicht hebben. Maar ik merk dat jij principes hebt — want die heeft ze, ten aanzien van zichzelf, proberen gezond te leven, proberen daar iets van te maken — ik merk, dat ik het verwonderlijk vind dat jij mij binnen durft te laten. Dat vind ik knap. Vindt ze zelf ook. Ik merk dat jij niet alcoholist bent geworden, niet aan de pillen bent. En dat vind ik verwonderlijk, gezien en gehoord alles wat je mij verteld hebt en hoe je er nu aan toe bent. Ik zie bij andere bewoners, maak ik mee dat ze wel verslaafd zijn geraakt. En dat is ook niet zo gek als je dat allemaal mee hebt gemaakt. Jij hebt dat niet, jij bent niet verslaafd aan pillen, je zit zelfs niet eens in een inrichting. Jij hebt het wel klote, het gaat beïnvloed, het is hartstikke moeilijk in jouw leven, maar dat heb je, zover ben je niet gezakt. Kan ik dat zo stellen? Vind jij dat eigenlijk ook? Ik heb, ik heb — na het vorige gesprek zei ik letterlijk tegen haar — ik heb na het vorige gesprek ontzettend nagedacht over of ik dit nu meende, maar ik geloof dat ik het meende. En daarom vertel ik het je nu. En toen was het even stil, en toen begon ze te huilen, en toen zei ze: ik geloof het ook. En ik vertel het, omdat het voor mij een voorbeeld is, waarin je HEEL diep moet gaan, waarin het uiterst, uiterst zwaar was om überhaupt licht te zien — wat er dus ook vaak niet was — dat

je dus bijna mee in het stof gaat bijten en het zand van half Utrecht, van God wat is er in vredesnaam aan positief iets, en dat je dan uiteindelijk op het kale blanke hout, of op het bot, of dondert niet wat, kunt zeggen: hoe je het ook wendt of keert, je hebt in ieder geval geknokt dat je niet in die verslaving terecht bent vervallen of gevallen, dat je niet bent opgenomen, dat je hier nog woont en mij durft binnen te laten. Meer heb je dan niet. Maar dat zijn dan voor mij, is dan uit het leven, het leven van haar uit die straat, uit dat huis, uit die buurt, dat is dan het enige wat ik heb. Het enige wat ik heb, naast mijn traditie. Misschien wel het geloof in die kleine dingen. Het enige wat ik dan dus heb, is mezelf, die verwondering daarvan, dat ik daar oog voor heb. Dat ik me afvraag of ik dat meen. En dat ik dat godzijdank in ieder geval neer kan leggen op die tafel, waar een hele hoop zo ligt. Want dat kan ze niet eens opruimen, dat krijgt ze niet eens voor elkaar. En dat doet haar goed. En DAN ontstaat er een omkering. Op het bijna niks meer hebben, ontstaat er dan zoiets van: jee goh, DAT is me in ieder geval gelukt. Waardoor er opnieuw een soort trots ontstaat. Of een aanbod van, een mogelijkheid van trots. Ik, ik vond dat een ontzettend intens gebeuren. Heeft me veel gedaan. Maar ik kon in het begin werkelijk niet bevroeden, dat het daar op uit zou lopen. Ik wist het ook niet. Ik weet ook niet of het stand houdt. Maar er is iets veranderd. Er is iets gebeurd. (1997)

We moeten echter constateren dat in de loop der tijd de blik op die lichtpuntjes verruimd wordt en dat ook de goede resultaten, waaronder het verdwijnen van het probleem, meer en meer gaan tellen. Drie jaar heeft pastor Bas stug volgehouden dat er in dit soort pastoraat geen problemen worden opgelost, althans dat het daar niet om te doen is. In het derde werkjaar vertelt hij hoe hij de klachten van kinderen heeft helpen omzetten in een (buurt)initiatief en hoe zij gezamenlijk de gemeente ertoe hebben gebracht een plantsoentje opnieuw in te richten. In de loop van dat proces hebben buurtbewoners met elkaar overlegd, zelfs gebarbecued en hebben de kinderen uit eigen zak alvast twee doeltjes op het trapveld geplaatst om te kunnen voetballen. Wat telt nu? Het laat zich raden: dat er een beter ingericht plantsoentje komt en dat de situatie van de betrokkenen zich verbetert. Maar daarop legt pastor Bas zeker niet exclusief de nadruk. Hem (en in die periode ook pastor Anne) gaat het óók om andere resultaten: (1) dat de mensen actief zijn geworden en niet bij de pakken (het gemopper) zijn gaan neerzitten, en evenmin defaitistisch of onverschillig zijn geworden; (2) dat zij hun verlangens hebben gearticuleerd ten overstaan van relevante derden (zoals bestuurders en welzijnswerkers); (3) dat ze iets gezamenlijks hebben gedaan en hun krachten hebben gebundeld; (4) dat ze door dat alles trots op zichzelf kunnen zijn, zelfrespect en een hoger zelfbeeld ontwikkelen. *Deze* resultaten lijken op de gezochte lichtpuntjes en, terecht of niet, pastor Bas ziet ze dan ook in zo'n eenvoudig procesje als vragen om de herinrichting van het plantsoen. Later zal hij de buurtbewoners zijn lezing van dit proces op papier teruggeven en dat zal ze dan een hart onder de riem steken. Lichtpuntjes *zijn* er dus niet zomaar, je moet ze ook in bescheiden resultaten willen en kunnen *zien* en het is de kunst (voor de pastor) om daarbij *aanstekelijk* te zijn. Pastor Bas verstaat die kunst uitstekend — daarvan kunnen we wel zeker zijn.

In de loop der jaren worden deze lichtpuntjes dus steeds vaker in de concrete resultaten van het buurtwerk en de individuele contacten gezocht en daarmee wordt geleidelijk meer belang gehecht aan de resultaten zelf. In 1996 loopt pastor Bas de zeven belangrijkste projecten en contacten (waaronder de zojuist genoemde herinrichting van het plantsoentje) langs en in *alle* gevallen constateert hij dat er (zeer) goede resultaten worden geboekt. Daaronder hetgeen we hierboven reeds noemden, maar bijvoorbeeld ook het afnemen van getreiter, het verbeteren van de sfeer in de buurt, het ontstaan van netwerkjes rond zwakke buurtbewoners, kinderen die er eens uitkomen en op kamp gaan, de totstandkoming van voorzieningen voor naschoolse opvang, het ontstaan van een buurtcomité, een ex-delinquent die een voortrekkersrol in de buurt

gaat spelen, minder vijandschap en minder verhuisbewegingen, en last but not least het welzijnswerk leert zijn lesje uit wat er ineens allemaal in de buurt op gang komt. Lichtpuntjes zijn, of beter gezegd: worden in de loop der jaren, voor pastor Bas dus wel degelijk ook concreet en praktisch. Hij houdt ze de mensen ook voor: kijk, wat jullie kunnen! Lichtpuntjes vinden is voor pastor Bas behalve een waarnemingsstrategie ook een motiveringsstrategie en deze draait geleidelijk meer en meer om goede, concrete resultaten. Zozeer zelfs dat in 1998, als de buurtopbouwelijke activiteiten een kookpunt bereiken, pastor Bas verzucht dat hij de sterke verleiding voelt om meer te gaan hechten aan ‘het product’ (een pandje voor de buurtbewoners) dan aan ‘het proces’ (waarin op dat moment tal van spanningen en conflicten spelen); de woorden ‘product’ en ‘proces’ zijn van hem. Resultaatgerichtheid is hem nooit vreemd geweest omdat ze verbonden is met zijn preferente lichtpuntjesstrategie. In de loop der jaren zal hij het nadrukkelijk zeggen. Zo geeft hij in 1997 een overzicht van wat er allemaal al bereikt is en voegt aan die opsomming toe: “...ik denk dat mijn enthousiasme over en geloof in de waarde van deze dingen eraan bijdraagt dat ze lopen zoals ze lopen”. Ze lopen uitstekend en dus moet de conclusie zijn dat het mede zo goed gaat doordat pastor Bas op een aanstekelijke manier de zaak heeft bezielend en er almaar fiducia in heeft getoond. Zo máák je dus lichtpuntjes. In concrete handelingen en in praktische resultaten.

1.2 Eerste substrategie (tweede variant): verdringen van het kwaad

Maar naast de positieve identificatie van lichtpuntjes (ze concreet en duidelijk aanwijzen) gebruikt pastor Bas nog geheel andere strategieën en technieken. Zo spant hij zich in voor een *onbelemmerd uitzicht* op lichtpunten, dat wil zeggen: hij heeft aanwijsbaar de neiging het kwaad en de ellende te verkleinen, buiten beeld te drukken, van zijn dominante plek te halen of vijandbeelden af te breken. Dat is dus een andere manier van doen om eenzelfde resultaat te bereiken: lichtpuntjes zien, zicht krijgen op hoe het anders/beter kan. We illustreren deze manier van doen weer want er zijn vele manieren om het kwade van de agenda af te voeren. Een van de belangrijkste is bij pastor Bas om er simpelweg niet of nauwelijks *blijvende* aandacht aan te schenken, om het in de vertelling of in het gesprek naar de marge te duwen en zelfs soms te ontkennen *door wat anders centraal te stellen*. Het gaat dus niet om de botte ontkenning, maar om het feitelijk ontnemen van de plaats. Dat zijn gespreks- en incasseringsstrategieën waarop we later terugkomen; ze verruimen wel het uitzicht maar garanderen niet dat de blik dan ook op een lichtpuntje komt te rusten. We concentreren ons hier op andere (sub)strategieën in dezen.

In een burenruzie wordt de pastor het vuur aan de schenen gelegd en moet hij kiezen, voor de een en tegen de ander. Dat weigert hij en verantwoordt dat als volgt (cursivering weer van mij, AJB):

Doel ervan was voor mij te *laten zien* dat ik geen van beide partijen afwijs. Dat ik niemand wil laten vallen, maar als het ware teken of *symbool wil proberen te zijn van verbinding, van niet totale gebrokenheid* tussen deze mensen. Daarom ben ik van plan om met beiden contact te houden. Waarschijnlijk ben ik de enige die die positie van ‘tussen de partijen’ inneemt. De dreigementen over en weer waren keihard, met name een van beide partijen was rauw en onverbiddelijk. En daarmee ervoer ik het alsof ze mij het mes op de keel zetten en mij dwongen om alleen hun kant te kiezen. Dat heb ik echter niet gedaan. Ze hebben gezien en geweten, dat ik ook in gesprek bleef met hun ‘vijand’. Desondanks ben ik er bij hen niet uitgegoid. (1994)

De pastor had dezelfde situatie ook in een interview beschreven: hoogst benauwend. Ik citeer uit het interview (I = interviewer en R = respondent ofwel pastor Bas, en de getallen verwijzen naar de claus in het geciteerde interview):

- 115 I Maar zij weet ook, dat jij daar komt...
- R Ja, dat is ook een ongelofelijk spanningspunt geweest in augustus. “Geloof ze niet hoor, als je daar komt”; “Wat doe jij daar?” Nou, en dan heb ik af en toe het aller, allerallerlaatste eh legitimatie moet ik dan uit de kast halen, namelijk dat ik zeg: dat is mijn werk. Meer heb ik dan niet meer.
- 116 I En dan kan je dus niet meer zeggen: eh ik houd van die mensen? Zoals ik van jou houd. Dan zeg je: ik neem een functioneel kader.
- R Dan zeg ik dus: het is mijn werk, dat ik bij, dat ik in principe bij iedereen kom, voor iedereen beschikbaar. Dat, zo op die manier zeg ik het. Dus ik kan het, ik kan het op zo’n moment inderdaad niet, niet eh over mijn mond krijgen om te zeggen van eh, in die geladen termen als van eh: zoveel om mensen geven of zo. Want dat is bijna te, bijna te intiem om te zeggen.
- 117 I Nou ik kan me voorstellen dat je wat terughoudend bent. Maar het blijft wel frappant, dat jij in heel veel interviews je absoluut verzet tegen een beroep op functionele kaders. En als dit vuur je zwaar aan de schenen gelegd wordt, hè dat je op een gegeven moment zegt: ja, dan maak ik niet meer mezelf tot inzet hier, maar dan beroep ik me op mijn functionele titel of functioneel kader.
- R Nou, ja maar ik, aan de andere kant het loopt, ligt het voor mij natuurlijk transparant in elkaar. IK, IK ben het instrument van mijn werk in die straat, en namens de kerken ben ik er, in principe voor iedereen. En de deur wil ik NOOIT dichtgooien, naar wie dan ook in die straat. Omdat ik vind dat dat mijn professie is, mijn vak is. En op het moment dat ik, er is een moment geweest in augustus, dat Ine, de buurvrouw van Truus, samen met Truus plus de man van eh Ine zo ongelofelijk in die spanning zaten met die asociale familie volgens hun, dat - en zij wisten dat ik daar kwam; dat ze dat gezien hadden - dat ze vroegen: dat - eigenlijk ook met name nog die Ine veel meer dan Truus - vroeg van eh: je moet niet naar ze luisteren, en wat hoor je van hun, en je moet ze niet geloven, waarom kom je nog, wat denk je wel? Zeer op het agressieve af. Ik voelde me met mijn rug tegen de muur, ik voelde een mes op mijn keel. Wat moest ik zeggen? Wat, hoe kon, ik kon me niks meer verantwoorden. Nee, het enige wat ik had was: stil zwijgen, ik - ontkennen zou opnieuw oorlog betekenen zeg maar - dus ik moest natuurlijk huilen in mijn eentje eigenlijk, in mijn hoofd. Dus ik zat daar, en ik viel stil. En het enige wat ik, wat ik eigenlijk zei van: nou, het is, het is dus, ja het is mijn werk dat ik niemand afval. Dus dat ik ook daar ben. (1994)

Hier slaat de pastor beelden stuk, maakt een klein lichtgaatje (niet totale gebrokenheid) en laat hij zien, tóónt hij concreet dat het anders kan, dat je elkaar niet hoeft te verketteren en mijden. *Hij biedt persoonlijk een tegenbeeld*, belichaamt een alternatief en geeft zo uitzicht op ‘hoe het ook kan’. Zo doorbreekt hij een waarnemingspatroon bij de betrokkenen. In dit geval weten we uit het verdere verloop dat hij zo een keerpunt heeft geforceerd en dat de burens geleidelijk nader tot elkaar zijn gekomen en zich verzoend hebben. Hoewel deze pastor het steeds heel moeilijk heeft als hij in een dergelijk parket (moeten kiezen) verzeild raakt, biedt het materiaal meer van deze, bijna identieke voorbeelden. Bij pastor Anne is deze strategie (risicovolle keuzes maken, het goede of juiste vóórdoen en dus het doorbreken van een noodlottige spiraal van actie en reactie, of waarneming en interpretatie) veel geprononceerder ontwikkeld —we zullen daarop terugkomen.